

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Економічний факультет

Кафедра бізнесу та управління персоналом

**ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ
ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Виконав: студент IV курсу, 476-2 групи
спеціальності 076 «Підприємництво, торгівля
та біржова діяльність»

(ОП Економіка та організація бізнесу)

Антоняк Дмитро Васильович

Керівник: канд. екон. наук,
доцент Гуменюк Мар'яна Мирославівна

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2025 р.

Зав. кафедрою _____ доц. Водянка Л.Д.

Чернівці – 2025

Анотація

Дмитро Антоняк. Тенденції та проблеми розвитку фермерських господарств в Україні. Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025.

Проведено дослідження теоретичних, науково-методичних та практичних аспектів щодо тенденцій та проблем розвитку фермерських господарств в Україні.

Об'єктом дослідження є результативність діяльності, проблеми та перспективи розвитку фермерських господарств в Україні.

Метою бакалаврської роботи є дослідження теоретичних аспектів та обґрунтування організаційно-економічних засад розвитку фермерських господарств в Україні.

За результатами дослідження оцінено тенденції розвитку фермерських господарств, визначено основні проблеми, які виникли у фермерських господарств в умовах невизначеності, обґрунтовано шляхи та доцільність посилення державної підтримки фермерства, а також запропоновано заходи активізації розвитку фермерських господарств в Україні.

Ключові слова: фермерське господарство, ефективність, сталий розвиток, державна підтримка, воєнний стан.

Annotation

Dmytro Antoniuk. Trends and problems of farms development in Ukraine. Manuscript. Qualification work for obtaining the first (bachelor's) level of higher education in specialty 076 «Entrepreneurship, Trade and Stock Exchange Activities». Yuri Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2025.

The study of theoretical, scientific-methodological and practical aspects of trends and problems of farm development in Ukraine was conducted.

The goal of the bachelor's study is the performance, problems and prospects of farms in Ukraine.

The goal of the bachelor's study is to study the theoretical aspects and substantiate the organizational and economic foundations of farm development in Ukraine.

According to the results of the study, the trends in the development of farms are assessed, the main problems that have arisen in farms under conditions of uncertainty have been identified, the ways and feasibility of strengthening state support for farming have been substantiated, and measures to intensify the development of farms in Ukraine have been proposed.

Keywords: farming, efficiency, sustainable development, state support, martial law.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис) Антоняк Дмитро

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ.....	7
1.1. Суть та функції фермерських господарств.....	7
1.2. Роль фермерських господарств у забезпеченні сталого розвитку сільських територій	14
1.3. Методичні підходи до оцінки розвитку фермерських господарств.....	20
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ІНДИКАТОРІВ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ	28
2.1. Аналіз основних тенденції розвитку фермерських господарств в Україні.....	28
2.2. Оцінка технологічної ефективності фермерських господарств.....	37
2.3. Динаміка ефективності господарської діяльності фермерських господарств.....	45
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	53
3.1. Проблеми розвитку фермерських господарств в умовах невизначеності.....	53
3.2. Шляхи активізації розвитку фермерства з дотримання принципів сталості.....	61
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Сприяючи збереженню національної економіки, її експортного потенціалу та відбудові інфраструктури, забезпечуючи військових та волонтерів, фермерські господарства продовжували свою діяльність незважаючи на умови невизначеності. Зміни ринкової кон'юктури сприяли прояву високої маневреності стосовно перебудови логістичних маршрутів. З огляду на ключову роль фермерських господарств у збереженні та розвитку локальних ринків і ланцюгів постачань продовольства відбулися зміни в аграрній політиці щодо даних господарств як на загальнодержавному, так і на регіональних рівнях. У перспективі обґрунтування складових аграрної політики вимагає формування оптимальних механізмів розвитку даних господарств з акцентом на конкретизації їх ролі у забезпеченні повоєнного відновлення сільських територій. Дослідження з даної проблематики є особливо актуальним в умовах повоєнного відновлення України.

Проблематика забезпечення сталого розвитку фермерських господарств становить науково-дослідницький інтерес, а результати мають вагомий цінність. Питання, які пов'язані з функціонуванням та розвитком фермерських господарств, відносяться до найбільш дискусійних у середовищі вітчизняної аграрної науки. Теоретичному обґрунтуванню та практичному вирішенню їх присвячені праці І. Баланюка, О. Бородіної, Ю. Губені, О. Грищенко, Ю. Лупенка, Ю. Лопатинського, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, Д. Шеленко, О. Шпикуляка, І. Яціва та інших. Науковці в більшості акцентували увагу на визначенні сутності фермерських господарств, їх ролі у формуванні валової продукції сільського господарства, аналізі ефективності діяльності фермерських господарств, проблемах розвитку фермерства, визначенню необхідності та дієвості державної підтримки таких господарств. Водночас, специфіка сучасного етапу розвитку фермерських господарств значною мірою залежить від впливу

факторів, викликаних військовим станом, вдосконаленням законодавства про власність на землю та глобалізацією євроінтеграційних процесів. Це на наш погляд, зумовлює актуальність та потребує поглибленого дослідження питань забезпечення сталого розвитку фермерських господарств.

Метою бакалаврської роботи є дослідження теоретичних аспектів та обґрунтування організаційно-економічних засад розвитку фермерських господарств в Україні.

Реалізація мети дослідження зумовила постановку і вирішення відповідних завдань:

- розкрити природу виникнення, розвитку та функціонування фермерських господарств;
- систематизувати класифікацію фермерських господарств за різними критеріями;
- визначити роль фермерських господарств у повоєнному відновленні сільських територій;
- обґрунтувати методичні основи оцінки розвитку фермерських господарств;
- здійснити оцінку сучасного стану та розвитку фермерських господарств в Україні;
- дослідити рівень технологічної ефективності фермерських господарств;
- провести аналіз ефективності господарювання фермерських господарств;
- охарактеризувати дієвість системи державного та місцевого регулювання діяльності фермерських господарств;
- обґрунтувати шляхи забезпечення сталого розвитку та активізації фермерських господарств.

Об'єктом дослідження є результативність діяльності, проблеми та перспективи розвитку фермерських господарств в Україні. Предметом дослідження є сукупність теоретико-методичних, організаційних та

практичних питань щодо проблем та перспектив розвитку фермерських господарств в Україні.

Основні положення бакалаврської роботи висвітлені в трьох розділах. В першому розділі досліджено теоретичні основи функціонування фермерства, систематизовано класифікацію фермерських господарств за критерієм площі сільськогосподарських угідь та характером діяльності, обґрунтовано функції фермерських господарств в умовах повоєнного відновлення сільських територій, досліджено методичні аспекти оцінки розвитку фермерських господарств.

В другому розділі здійснено оцінку сучасного стану та розвитку фермерських господарств в Україні, проаналізовано динаміку посівних площ, валових зборів та урожайності фермерських господарств, оцінено рівень ефективності їх господарювання.

В третьому розділі визначено проблеми розвитку фермерських господарств, індикатори державної регуляторної координації розвитку фермерства, обґрунтовано механізми забезпечення активізації розвитку фермерських господарств в умовах невизначеності.

Інформаційною базою наукового дослідження слугують законодавчі й нормативно-правові акти, положення економічної теорії, наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, періодичні видання з питань економіки й аналізу, статистичні матеріали, а також інтернет-ресурси.

Для досягнення поставленої в роботі мети використано сукупність методів і прийомів наукового пізнання такі як: абстрактно-логічний, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, трендового аналізу, порівняння, графічний.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в обґрунтуванні шляхів забезпечення розвитку фермерських господарств в Україні, які можуть бути використані органами державної влади та фермерами при формуванні та реалізації програм щодо подолання кризових ситуацій в даній галузі.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

1.1. Суть та функції фермерських господарств

Серед різних форм підприємницької діяльності аграрного сектору фермерське господарство є найбільш популярним та інноваційним. Завдяки своїй унікальності та здатності адаптуватися до сучасних викликів світової економіки, така форма господарювання стала провідною у практиці розвинених країн. Українські фермерські господарства є сектором сільського господарства, який динамічно розвивається, що підвищує значимість аграрного сектора в національній економіці та сприяє сталому розвитку. Фермерські господарства відображають глибоку підприємливість і незалежність, та продовжують вносити важливий внесок у розвиток сільських районів країни і продовольчу безпеку.

Особливості розвитку фермерських господарств на сучасному етапі значно залежить від впливу факторів, які зумовлені військовим станом, вдосконаленням законодавства про власність на землю та глобалізацією євроінтеграційних процесів. Формування оптимальної моделі розвитку даних господарств потребує конкретизації їх ролі у забезпеченні повоєнного відновлення сільських територій та обґрунтування нової повоєнної аграрної політики.

Як акцентують Ю. Лупенко та інші, завдання визначення пріоритетів повоєнного відновлення економіки, позначилось на позиціонуванні ролі та інституційного статусу фермерських господарств у забезпеченні: «продовольчої безпеки; самозабезпечення населення продовольством і продукцією-сировиною; підтримки громад, зокрема в реалізації принципів

сталості й інклюзивності; реалізації основ соціально відповідального господарювання» [21].

Доцільно відзначити, що в Україні перші фермерські господарства виникли ще у 1989 році, ще швидше, ніж була прийнята відповідна законодавча база, зокрема Закон України «Про селянське (фермерське) господарство», датований груднем 1991 року. Цим підтверджується велике прагнення українських селян до здійснення підприємницької діяльності та одноосібного господарювання.

У 1990 році в Україні було лише 82 фермерських господарства, які обробляли площу в 2 тис. га. Зростання до 34,8 тис. господарств, які обробляли площу земель до 786,4 тис. спостерігалось продовж наступних п'яти років [18]. Впродовж даного період характерним було швидке зростання фермерського сектору та активне залученням нових учасників у сільськогосподарську діяльність.

Еволюція розвитку фермерських господарств охоплює чотири етапи, які відображають зміни у сприйнятті та підходах до здійснення даної діяльності.

Перший етап, який тривав до 1996 року характеризувався активним створенням фермерських господарств, запровадженням бюджетної підтримки та передачею у постійне користування їм сільськогосподарських земель. Однак, невирішеність проблем, які виникали в зв'язку з диспаритетом цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, недоліки в кредитуванні галузі агропромислового комплексу, високе податкове навантаження на сільгоспвиробників та інші причини призвели до зниження темпів створення фермерських господарств.

Другий етап, який називають етапом утвердження фермерського укладу, тривав з 1996 по 2000 рік. Так як нові господарства практично не створюються інтенсивність збільшення чисельності фермерських господарств на даному етапі дещо знизилася. Діючі господарства набували професійних знань, освоювали нові сівозміни, розробляли стратегії розвитку,

купували техніку та інші ресурси.

На третьому етапі з 2001 по 2008 роки розвиток фермерських господарств набув додаткового поштовху. Він пов'язаний з указом Президента України від 3 грудня 1999 року та прийняттям Верховною Радою України у 2001 році нового Земельного кодексу, які сприяли подальшому розвитку фермерства. Нагромадження потенціалу фермерських господарств спостерігалось у період з 2001 по 2003 роки. За рахунок майна колишніх реформованих колективних сільськогосподарських підприємств спостерігалася концентрація матеріальної бази, сільськогосподарської техніки й обладнання, капіталу, земель. З 2004 по 2008 рік з метою зменшення податкового навантаження відбувається часткова трансформація фермерських господарств у особисті селянські, процеси концентрації капіталу дещо призупиняються, збільшуються розміри фермерських господарств за рахунок додаткової оренди земельних ділянок [38].

З 2009 року і до цього часу триває четвертий етап, який характеризуються суттєвими перетвореннями фермерських господарств. Для даного етапу характерним є збільшення площ сільськогосподарських угідь у користуванні при одночасному зменшенні кількості фермерських господарств.

Як зазначають науковці та дослідники у сфері сільського господарства, фермерство є досить привабливою формою підприємницької діяльності. «Водночас дана галузь вимагає від фермерів широкого спектра знань, навичок та інноваційних підходів. Така форма господарювання поєднує в одній особі власника засобів виробництва, працівника та менеджера, що робить її найбільш мотивуючою та відповідальною формою власності» [2].

Фермерство стало не просто альтернативою, але й традиційною формою господарювання у сільському господарстві України, яка виробляє як для внутрішнього ринку, так і для експорту різноманітну продукцію, забезпечуючи харчову безпеку для населення та сприяючи економічному розвитку країни.

Згідно нормативно-правової бази, яка регламентує діяльність фермерських господарств можна виокремити низку ключових дефініцій [13]:

- «фермерство – це форма підприємництва, тобто економічна діяльність на власний ризик, що здійснюється суб'єктами господарювання»;
- засновником та власником фермерського господарства можуть бути виключно громадяни України;
- фермерству властивий товарний характер виробництва, адже фермерське господарство не тільки реалізовує свою продукцію на ринку, а й забезпечує власні потреби.

Закон України «Про фермерське господарство» виділяє три форми фермерських господарств, які наведені у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Форми фермерських господарств

Форми фермерських господарств	Визначення
Сімейне фермерське господарство – юридична особа	Членами такого фермерського господарства виступають виключно члени однієї сім'ї в розумінні статті 3 Сімейного кодексу України. Така юридична особа також діє на підставі статуту. Зміст останнього такий же, як і у фермерських господарств – юридичних осіб.
Фермерське господарство – юридична особа	Юридична особа, що діє на підставі статуту. Членами господарства є члени сім'ї і родичі в розумінні ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство». У статуті обов'язково зазначаються: найменування товариства; його місцезнаходження (адреса); предмет і мета діяльності; порядок формування майна (складеного капіталу); органи управління; порядок прийняття рішень органами управління; порядок входу і виходу з господарства. Також у статуті можуть прописуватися інші положення, що не суперечать законодавству України.
Сімейне фермерське господарство без створення юридичної особи	Створюється на базі ФОП. Членами такого господарства є тільки ФОП і члени його сім'ї в розумінні статті 3 Сімейного кодексу України. Діяльність цих суб'єктів регулюється спеціальним договором між ФОП і членами його сім'ї. Договір можна вважати аналогом статуту. Договір підписується ФОП, з одного боку, і членами сім'ї – фермерами – з іншого.

Джерело: сформовано автором на основі [13, 31].

І. Яців та Ю. Соловей виокремлюють три групи функцій малих аграрних виробників: функції макрорівня, які проявляються на рівні сім'ї,

членів господарства, функції макрорівні, які проявляються на національному рівні та функції мезорівня, які проявляються на рівні сільських територій, галузевому рівні. «У рамках галузі – сільського господарства – діяльність малих агровиробників забезпечує розширення пропозиції сільськогосподарської продукції, насамперед її асортименту та способів доведення до споживача. Для забезпечення функціонування цих господарств потрібна певна інфраструктура – виробнича і соціальна, функціонування якої справляє помітний вплив на соціально-економічний розвиток сільських територій. Окремі елементи виробничої інфраструктури можуть бути створені в рамках діяльності заснованих малими агровиробниками інтегрованих структур» [46].

Ю. Лупенко, М. Малік, О. Шпикуляк та інші обґрунтовують, що суть аграрного підприємництва розкривається через такі основні функції, як ресурсно-мобілізаційна, організаційно-виробнича і творчо-новаторська. Ресурсно-мобілізаційна функція передбачає найбільш ефективне залучення ресурсного потенціалу господарства. Організаційно-виробнича передбачає оптимального поєднання стратегії зростання доходів. Творчо-новаторська функція підприємництва сприяє забезпеченню реалізації нових ідей, впровадженню науково-технічних розробок і проєктів, використанню нових технологій [33].

Фермерство ґрунтується на вдалому використанні мотивації праці фермера-власника. Як зазначають Л. Пархоменко та О. Фротей, «особливість полягає у виконанні ним основних функцій: розпорядницька, організаційна, соціальна, екологічна, економічна, управлінська, виробнича та покликання до господарювання. Так, фермер має право розпоряджатися своєю власністю та на основі цього здійснювати реалізацію об'єкта власності, що є елементом організації. Внаслідок дбайливо і з довгострокового піклується про свій об'єкт власності, здійснюється екологічна функція. Безпосередня участь у створенні благ сприяє виконанню функція виробництва» [30]. Оскільки мета діяльності фермерського господарства полягає у максимізації прибутку, то

таким чином проявляється економічна функція. Управлінська функція реалізується шляхом прояву підприємницьких здібностей, а соціальна – полягає в забезпеченні населення продуктами харчування та робочими місцями. Запорукою ж здійснення фермерської діяльності є любов до землі, зацікавленість у приватній власності, покликання до господарювання.

Основними функціями фермерських господарств в умовах повоєнного відновлення сільських територій є наступні: стимулююча, регламентуюча, ресурсоощадна, фінансова, інноваційна, соціальна (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Функції фермерських господарств в умовах повоєнного відновлення сільських територій

Джерело: сформовано автором на основі [50].

Стимулювання розвитку сільських територій завдяки розвитку інфраструктури та підвищення рівня зайнятості є основою стимулюючої функції фермерських господарств. Фермерські господарства спроможні не тільки стимулювати розвиток сільських територій, а й регламентувати його. Регламентуюча функція проявляється шляхом сприяння збереженню сільського укладу життя та існуючих традицій відповідних сільських територій. Ресурсоощадна функція полягає в запровадженні енергозберігаючих рішень та застосуванні ресурсоощадних технологій.

Фінансова функція обумовлюється тим, що фермерські господарства є вагомим джерелом наповнення місцевих бюджетів. Інноваційна функція проявляється у новаторському підході фермерів до організації аграрного виробництва. Водночас, фермерство є соціально відповідальним бізнесом, що зумовлює реалізацію соціальної функції, яка проявляється зокрема шляхом розвитку соціального фермерства [19].

Виділяючи види фермерських господарств варто наголосити на різних економічних передумовах, які сприяли формуванню в Україні значно більших за площею фермерських господарств порівняно з європейським досвідом. Загалом класифікувати фермерські господарства можна за різними класифікаційними ознаками (Дод. А). Однак варто зазначити, що саме за ознакою площі сільськогосподарських угідь думки вітчизняних науковців часто розходяться.

Одна з найпопулярніших в Україні форм традиційного фермерства – це сімейне фермерство. Сімейне фермерське господарство – це форма підприємницької діяльності, що здійснюється фізичною особою-підприємцем самотійно чи спільно з членами його сім'ї. Реєстрація сімейного фермерського господарства вигідна тим, що дозволяє отримати низку пільг і переваг у порівнянні зі звичайною фізичною особою-підприємцем.

Солідарне фермерство – це модель взаємодії між фермерами та споживачами, де останні забезпечують фінансову підтримку фермерам, а фермери, у свою чергу, гарантують їм свіжі та якісні продукти. Це спільна відповідальність та партнерство, де фермери і споживачі поділяють між собою ризики та вигоди сільського господарства [50].

Соціальне фермерство орієнтоване на підтримку людини в досягненні поставлених цілей та на запланований результат. Воно реалізується шляхом підтримки розміщення людей з особливими потребами на фермі з залученням їх праці до здійснення багатьох видів діяльності (які проводяться на цій фермі) та об'єднання громади навколо ферми. Соціальне фермерство

допомагає людям розвивати свій потенціал, вести звичайний спосіб життя, взаємодіяти з навколишнім середовищем та громадою.

Фермерські господарства більш інноваційні, мобільні, гнучкі, що забезпечує сприятливі умови для їхнього розвитку та формує вагомі переваги перед іншими формами сільськогосподарських підприємств в Україні. Однак, розвиток таких господарств залежить від стабільності як економічного, так і політичного характеру.

1.2. Роль фермерських господарств у забезпеченні сталого розвитку сільських територій

Зміни в аграрній сфері призвели до зростання економічних, соціальних та екологічних загроз, що потребує нових підходів до забезпечення сталого розвитку сільських територій. Цим обумовлюється необхідність розвитку фермерських господарств як суб'єктів підприємницької діяльності на селі. У сучасних умовах економічних та соціальних трансформацій фермерство визнається важливим сегментом у забезпеченні продовольчої безпеки та економічного розвитку сільського господарства, спрямованим на створення стійкої та конкурентоспроможної аграрної системи.

У більшості держав Європи фермерські господарства забезпечують продовольчу безпеку країни, сталий розвиток сільських територій та сприяють збереженню земельних ресурсів [56]. В Україні активізація фермерської діяльності є одним із шляхів повоєнного відновлення сільських територій. Зарубіжний досвід розвитку фермерських господарств свідчить, що така форма діяльності є одним із вирішальних чинників науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, створення нових робочих місць, скорочення безробіття, що в умовах необхідності повоєнного відновлення набуває важливого значення.

Фермерські господарства є найбільш «інституційно спроможними забезпечувати досягнення критеріїв сталого розвитку сільських територій. Вони є невід'ємним елементом територіальних утворень і збереження місцевої культури, отримують свої доходи та реалізують продукцію в основному на місцевих або регіональних ринках, створюючи робочі місця як у сільському господарстві, так і в інших секторах економіки» [24]. О.Г. Шпикуляк та інші зазначають, що «сімейне фермерство, у якому гармонійно поєднуються можливості сім'ї і ферми у розвитку економічних, екологічних, соціальних та культурних функцій, має найбільші можливості у забезпеченні сталого розвитку сільських територій. Саме сімейні ферми найбільше зацікавлені у збереженні біорізноманіття, сільського укладу життя та ресурсоощадливої сільськогосподарської діяльності, формуванні сталих продовольчих систем, забезпеченні зайнятості та зростанні доходів сільського населення» [29]. Як стверджують І. М. Беженар та О.Ю. Грищенко, «ці підприємства відображають глибокий підприємницький дух та самостійність фермерів та продовжують здійснювати важливий внесок у розвиток сільських територій та гарантування продовольчої безпеки країни» [2]. На думку О. Бородіної, власник малого аграрного бізнесу «не припинить вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, крім пересічної заробітної платні» [5].

М. Малік і Л. Забуранна розглядають фермерство як вагомий аспект відродження сільських територій, зазначаючи, що «запровадження підприємництва на селі розв'язує ряд проблем, починаючи з створення нових робочих місць і закінчуючи соціальним прогресом, а сфера малого підприємництва є тим буфером, який пом'якшує соціальну напругу в сільських поселеннях» [23].

Фермерство є фундаментом ефективної аграрної економіки не тільки як окрема одиниця, а й як особлива сільська соціальна група. Становлення та розвиток фермерства є продуктом рівня прогресу суспільства та своєрідним процесом еволюції селян. Звісно, тривалим та складним був процес

перетворення фермерства з індивідуально-локального на масове явище, але результативним.

Розвиток фермерських господарств вимагає сприяння та підтримки з боку органів місцевого самоврядування так як є важливою передумовою розвитку територіальних громад. Разом із тим, як зазначають Т. Ільченко та І. Застрожнікова, «успішний розвиток фермерства та аграрного підприємництва залежить від успішності громад» [16]. Направду, розвиток аграрного підприємництва є основою добробуту селянина, як основного господаря земель, та неможливий без розвитку сільських територій,

Рівень забезпеченості природними ресурсами та територіальне розташування, можливість працевлаштування та кваліфіковані кадри, наявність транспортної інфраструктури, інвестиційна привабливість та якість управління визначають стійкість розвитку сільських територій. Основною тенденцією низько ефективних заходів у аграрному секторі стало поглиблення диспропорцій соціально-економічного стану сільських територій. Основною метою формування ефективних сільських територіальних громад у сучасних умовах є мінімізація негативних факторів за допомогою використання аграрного потенціалу, активізації діяльності фермерських господарств та формування нових підходів до управління ними на рівні громади.

Територіальні громади мають значний адміністративний, економічний та інституційний, вплив на розвиток сільських територій, а відповідно покращення середовища для активізації фермерства. «Якщо сільському господарству належатиме другорядна роль у порядку денному громади, то незважаючи на значний аграрний потенціал вона може бути менш успішною. Разом із тим, громади з меншим обсягом аграрного потенціалу можуть нівелювати існуючі проблемами розвитку шляхом активізації господарської діяльності малих аграрних підприємств» [9].

Забезпечуючи умови для розвитку фермерських господарств територіальні громади отримують ряд переваг, зокрема: збільшення

надходження грошових коштів до бюджету; розв'язання проблем у сфері зайнятості, які характерні для більшості сільських та селищних територіальних громад; поліпшення добробуту населення; зростання попиту в інших сферах виробництва, виконання робіт чи надання послуг. Водночас децентралізація забезпечує можливості для розвитку фермерських господарств, перш за все шляхом наближення ринкового центру, формування нових споживачів, зменшення транспортних витрат за умови розбудови транспортних мереж, можливості локальних закупівель.

Фермерські господарства часто є основним джерелом інноваційних ідей у аграрній сфері, а завдяки поєднанню власника, керівника та працівника в одній особі, забезпечують узгодженість інтересів і максимальну мотивацію у досягненні поставлених цілей. Децентралізація формує можливості для розвитку фермерських господарств, згуртованості виробників та стимулює їх до кооперації [8]. «Разом із тим, ступінь і механізми державної підтримки розвитку підприємництва на сільських територіях не повинні заміщати підприємницьку ініціативу, а сприяти самоорганізації, саморегулюванню, саморозвитку, самоконтролю та самоактивізації підприємництва» [20].

У сучасних умовах фермерські господарства формують кращі перспективи розвитку та реалізації інтересів сільського населення в порівнянні з особистими селянськими господарствами. Незважаючи на сукупність суб'єктивних та об'єктивних труднощів, фермерські господарства займають свою економічну нішу в аграрному секторі України та є своєрідною інституцією збереження вітчизняного села як адміністративної та соціальної сукупності. Водночас ефективна реалізація підприємницького потенціалу фермерських господарств обмежується низкою проблем організаційно-економічного, інституційного та соціального характеру, які потребують реальної підтримки з боку державних органів влади. Функціонуванні фермерських господарств, які є основним фактором розвитку територіальних громад, також вимагає протекцій зі сторони органів

місцевого самоврядування. Щоб не втратити важливого виробника сільськогосподарської продукції та зберегти особливий сільський устрій у територіальних громадах, необхідно сформувати умови для подальшого розвитку фермерських господарств.

Роль фермерських господарств у розвитку сільських територій проявляються шляхом реалізації низки заходів (рис. 1.2).

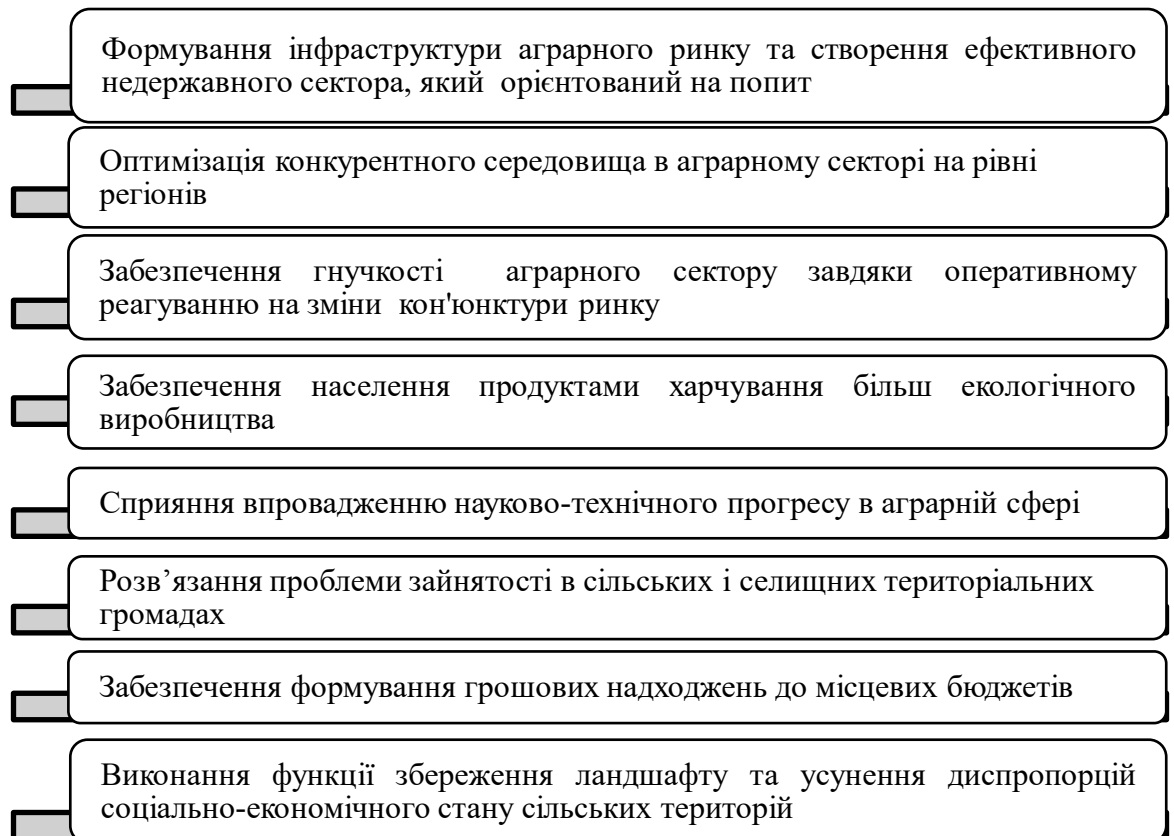

Рис. 1.2. Роль фермерських господарств у розвитку сільських територій
Джерело: сформовано автором на основі [19].

Інтерпритувати зміст даних заходів можна наступним чином:

1. Фермерські господарства забезпечують виробництво різнотипової продукції орієнтуючись на задоволення потреб споживачів, максимізуючи таким чином прибуток.

2. Фермерські господарства за своєю природою є антимонопольним, що проявляється в різних аспектах їх існування. По-перше, у зв'язку зі значною кількістю суб'єктів господарювання та високим

динамізмом новостворення та ліквідації, фермерство значно менше піддається монополізації, ніж великі підприємства. По-друге, за умови використання новітньої техніки та вузької спеціалізації фермерські господарства виступають як дієвий конкурент здатний підривати монопольні позиції великих аграрних підприємств.

3. Фермерські господарства більш оперативно реагують на зміни економічних умов та потреби споживачів.

4. Фермерські господарства є головними суб'єктами як забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарського виробництва, так і безпечного середовища для місцевих жителів.

5. Фермерські господарства з метою економії ресурсів намагаються використовувати інноваційні технології у процесі виробництва сільськогосподарської продукції.

6. Фермерські господарства забезпечують створення нових робочих місць. Зацікавленість виробництвом аграрної продукції сприяє підвищенню рівня зайнятості та рівень життя населення певної територіальної громади.

7. Фермерські господарства здатне вирішити соціально-економічні проблеми відродження села шляхом підвищення можливості зайнятості та використання високого аграрного потенціалу.

8. Фермерські господарства сприяють наповненості бюджетів територіальних громад, зокрема сільських та селищних, які критично залежні від податкових надходжень саме від аграрної галузі.

Отже, перевагами функціонування фермерства для сільських територій є: дбайливе ставлення до землі та тісна взаємодія фермера із сільською громадою; спадковість даного виду агробізнесу; підвищення рівня зайнятості сільського населення та вирішення соціально-економічних проблеми завдяки існуванню на території громади одного або кількох фермерських господарств.

Фермерські господарства характеризуються високим ступенем диверсифікації діяльності та швидким пристосуванням до нестійких умов

господарювання. Прикладом є крафтове виробництво агропродукції, яке стає потужним драйвером економічного розвитку окремих територій і джерелом формування доданої вартості та наповненості бюджету [28]. Також крафтова діяльність є дієвим шляхом розвитку культури споживання екологічного, якісного й унікального продукту українських агровиробників, що зрештою також сприяє розвитку сільських територій.

Вагома роль належить фермерству у вирішенні проблеми зайнятості молоді. Молодіжне фермерство виконує дві основних функції, а саме економічну та соціальну [31].

Нестабільність соціально-економічної ситуації в сільській місцевості, пов'язана з воєнним станом, значно послабили розвиток фермерських господарств, обмежуючи їх можливості щодо формування та реалізації економічного потенціалу сільських територій. Часто фермерство без державної допомоги в скрутний час є лише способом виживання. В зв'язку з сукупністю факторів, фермерські господарства в повній мірі не можуть виконувати ключові функції на сільських територіях, досягати стратегічних орієнтирів економічного, соціального та екологічного змісту.

1.3. Методичні підходи до оцінки розвитку фермерських господарств

Ефективна діяльність фермерських господарств дає їм можливість реінвестувати отримані прибутки у підвищення якості та конкурентоспроможності продукції з метою пошуку нових ринків збуту, розвиток основних засобів і людського капіталу.

Сутність економічної ефективності фермерських господарств «полягає в раціональному способі господарювання при комплексному збалансуванні та розміщенні наявних ресурсів (землі, основного й оборотного капіталу,

людських ресурсів і підприємницьких здібностей)» з метою отримання максимальної кількості високоякісної продукції за найменших втрат, забезпечення задоволення потреб населення у продуктах харчування, а також досягненні продовольчої безпеки держави.

В економічній літературі науковці висловлюють неоднозначні думки щодо питання оцінки ефективності сільськогосподарських підприємств. Одні автори згодні з необхідністю оцінки даної ефективності за сукупністю показників, інші пропонують використовувати загальний інтегральний показник. Дискусії щодо даного питання ускладнюються тим, що використання різноманітних методичних підходів сприяє формуванню різних не порівнюваних показників. «Це ускладнюється недостатньою інформаційною базою та призводить до формування не завжди обґрунтованих висновків й прийняття неефективних управлінських рішень на державному рівні. Адже особливості забезпечення економічної ефективності діяльності фермерських господарств не можуть розглядатися окремо, у відриві від комплексу факторів, котрий загалом у своїй сукупності забезпечує цю ефективність» [8].

На думку Г. В. Спаського, «економічна ефективність функціонування фермерських господарств означає одержання максимальної кількості продукції з одного гектара земельної площі, від однієї голови худоби при найменших затратах праці та коштів на виробництво одиниці продукції. Таким чином на ефективності сільськогосподарського виробництва фермерських господарств відображається також загальна якість продукції, здатність задовольнити потреби споживача, особливості затрат живої та уречевленої праці. Відповідно, загальне підвищення економічної ефективності функціонування фермерських господарств забезпечується зростання їх доходів в плановому періоді і с загальною основою розширення та удосконалення виробництва. В такому розумінні економічна ефективність стосується усіх фермерських господарств, які ведуть виробництво із метою максимізації своїх фінансово-господарських результатів та мінімізації витрат

для забезпечення одержання цими господарствами максимального доходу за наявних умов. При цьому забезпечення високої інтенсивності господарювання фермерських господарств є можливим лише за умов підтримки їх можливостей по залученню дешевих фінансових ресурсів та загального збільшення обсягу інвестицій у сферу сільського господарства в Україні» [40].

Одночасно, Л. Мельник вважає, що «необхідно врахувати, те що для дрібних й малих фермерських господарств головним завданням є – знайти свою «нішу» в сільському господарстві, у якій чинник приватної власності дотепер вагомий, а розміри не мають вирішального значення. Перш за все мова йде про трудомісткі види виробництва (продукти малого тваринництва – баранина, козяче молоко, мед), плоди і ягоди, овочі, м'ясо свиней й усі види виробництва екологічно чистої продукції, зелений туризм тощо» [26].

Доцільно наголосити, що в основному дослідники здійснюють оцінку діяльності фермерських господарств через економічний аспект. Хоча існує думка, що економічна ефективність фермерських господарств є лише частиною їхньої загальної ефективності. Ефективність даної форми господарювання є сукупністю соціальної, економічної й екологічної ефективності відповідно до цілей та функцій, які вона виконує.

Ураховуючи залучені до процесу виробництва ресурси, система показників ефективності фермерських господарств повинна охоплювати такі груп показників: показники ефективності використання землі; показники ефективності використання людських ресурсів; показники ефективності використання основних засобів; показники ефективності використання оборотних засобів; показники ефективності діяльності. До кожної групи доцільно включати абсолютні та відносні, вартісні та натуральні показники, які характеризуватимуть всі процесів аграрного виробництва.

Як стверджує Т. І. Яворська, «орієнтиром успіху суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві є прибуток. Формування обсягу прибутку перш за все залежить від розміру виручки від реалізації продукції та

виробничих витрати. У свою чергу на розмір виручки впливають ціни реалізації продукції та обсяг товарної продукції» [45]. Згідно з вище зазначеним можна зробити висновки, що ефективність підприємств малого аграрного бізнесу, до яких належать і фермерські господарства доцільно оцінювати за сумою отриманого прибутку, розміром виручки від реалізації продукції, ціною реалізації та виробництва продукції, сумою виробничих витрат, обсягом виробництва продукції та рівнем якості продукції.

М. В. Газуда та Н. Ю. Волощук наголосили на доцільності використання інтегрального індексу стану розвитку фермерських господарств [7]. Водночас зазначивши, що «орієнтуючись на якомога більшу кількість показників потрібно врахувати, що ці індикатори у субнаціональному вимірі обмежуються наявністю статистичної інформації».

Ю. О. Лупенко, О. Г. Шпикуляк, М. Й. Малік та інші вважають, що методологія дослідження діяльності фермерських господарств особлива, так як «вони концептуально відрізняються від середніх та великих за розміром, способами організації виробництва і праці, мають істотні соціально-економічні відмінності». Оцінювати розвиток та ефективність фермерських господарств автори пропонують на основі індикативного аналізу. Запропоновано оцінювати 14 індикаторів та визначено систему показників для розробки й аналізу даних індикаторів. В методичному плані визначені до науково-практичного використання індикатори – це квінтесенція загальноекономічних і часткових показників оцінки розвитку аграрних підприємств [33].

М. Малік та інші зазначають, що «потрібно вести мову про широкую гамму показників, які можна кодифікувати у проекції на розвиток загалом й ідентифікувати за сегментами – економічний, соціальний, організаційно-інституційний, щодо малих аграрних підприємств зокрема» [36].

Забезпечення ефективного розвитку фермерських господарств в умовах посилення європейської та глобальної конкуренції зумовлює використання єдиного інструментарію оцінки. Особливості виробництва в аграрній галузі

в більшій мірі впливають на ефективність діяльності саме фермерських господарств – це потрібно враховувати у процесі оцінки.

Узагальнюючи наукові погляди щодо оцінки розвитку фермерських господарств, варто наголосити на необхідності систематизації сукупності показників, з метою уникнення труднощів, які пов'язані з великою їх кількістю та відмінністю, а також здійсненні оцінки на основі градації показників за видами ефективності.

Комплексна система показників оцінки ефективності аграрного підприємства та фермерських господарств подана у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Комплексна система показників оцінки ефективності фермерських господарств

Критерії оцінки	Система показників, які розкривають суть критерію
Технологічна ефективність	Рівень урожайності; частка удобреної площі; виробництво валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь, на 1 середньорічного працівника, 1 грн виробничих витрат; якісні параметри рослинницької та тваринницької продукції, продуктивність худоби та птиці.
Економічна ефективність	Обсяг чистого доходу та прибутку в динаміці, на 1 га сільськогосподарських угідь, на 1 середньорічного працівника; рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції; віддача основного і оборотного капіталу.
Соціальна ефективність	Співвідношення обсягу валової продукції виробленої одним працівником до витрат на оплату праці; співвідношення середнього рівня оплати праці в державі до рівня оплати праці в сільському господарстві; частка матеріального стимулювання та доплат за умови праці у фонді оплати праці; рівень життя працівників, зайнятих у сільському господарстві.
Екологічна ефективність	Частка прибутку підприємства, що спрямовується на природоохоронні заходи, та його абсолютна величина в динаміці; загальний рівень витрат на екологізацію виробничих процесів; частка екологічно чистої продукції в загальному обсязі виробництва; рівень викиду шкідливих речовин в навколишнє середовище.

Джерело: сформовано автором на основі [8, 19]

Систематизація оцінки розвитку фермерських господарств передбачає врахування сукупності чинників, зокрема, різноманітності фермерських господарств, особливостей їхнього функціонування та розвитку, існуючих

систем управління та підходів до прийняття рішень. Також доцільно наголосити, що процесу розвитку фермерських господарств притаманний виражений еволюційний характер. Саме тому різні фермерські господарства можуть знаходитись на різних етапах становлення як учасники ринку сільськогосподарської продукції. В зв'язку з цим доцільним є обґрунтування методики дослідження розвитку фермерських господарств, яка забезпечить можливість окреслення напрямів удосконалення, здійснення оцінки темпів зростання і показників обсягів розвитку, виявлення основні тенденції ринку та з'ясування причини відхилення. В процесі комплексного аналізу, з огляду участі в сільському господарстві країни фермерських господарств, всебічно розкриваються особливості їхнього формування та функціонування. Комплексний аналіз потребує «застосування сукупності методичних засад, методів, підходів і принципів дослідження, різних програм, що дозволяють вивчити стан розвитку фермерства, його динаміку, взаємозв'язки і взаємозалежності, реакцію на зміни зовнішнього середовища, визначити резерви та достатньо обґрунтувати перспективи їх розвитку» [38].

Загальнонаукові та специфічні методи використовуються з метою дослідження розвитку фермерських господарств, зокрема [7, 25, 37, 59]:

- історичний – дозволяє вивчити досвіду формування і функціонування фермерських господарств у хронологічній послідовності;
- індукції та синтезу – використовується під час узагальнення даних про об'єкт дослідження;
- абстрактно-логічний – сприяє формуванню теоретичних узагальнень;
- системний – допомагає розглянути системність процесу формування та розвитку фермерських господарств;
- дедукції та аналізу – використовують з метою вивчення основних складових елементів господарської діяльності фермерського господарства за умови розчленування їх на окремі частини;
- ряду динаміки – дає можливість охарактеризувати динаміку розвитку фермерських господарств у часі;

- соціологічний – застосовується для анкетування фермерських господарств;
- групування – використовується при розподілі господарств на групи за характерними ознаками;
- структурний – застосовується для поділу відповідно до визначених параметрів сукупності фермерських господарств, з'ясування пропорцій та існуючих зв'язків між окремими елементами;
- монографічний і системного аналізу – дають можливість здійснити аналіз виробничо-господарської діяльності фермерських господарств та систематизувати його результати;
- розрахунковий, порівняльний і графічний – допомагають здійснити аналіз стану та тенденцій розвитку фермерських господарств, відобразити наочно одержані результати;
- розрахунково-конструктивний та експериментальний – застосовують в процесі обґрунтування заходів державного регулювання фермерських господарств;
- економіко-математичний метод – забезпечує можливість формування моделей оптимізації виробничих характеристик фермерських господарств;
- метод експертних оцінок – сприяє залученню висококваліфікованих фахівців для формування висновків щодо оцінки економічних явищ та зв'язків.

Дослідження розвитку фермерських господарств рекомендовано здійснювати із застосуванням системного, синергійного, інноваційного, гуманістичного та комплексного наукового підходу.

Системний підхід сприяє формуванню результатів дослідження. Системний підхід направлений на отримання позитивного соціально-економічного результату. За таким підходом фермерські господарства розглядають як єдину загальну систему враховуючи усіх взаємозалежності та взаємозв'язки, які виникають між ними, а також вплив різних факторів [27].

Інноваційний підхід сприяє визначенню сучасних методів подальшого

розвитку фермерських господарств, застосуванню новітніх процесів виробництва та модернізованої техніки.

Для вивчення розвитку та дослідження різноманітних аспектів ефективного формування та використання ресурсів фермерських господарств використовують синергійний підхід.

Гуманістичний підхід полягає у виокремленні людини як ключового елемента у системі формування і розвитку фермерських господарств.

Методологічні засади оцінки розвитку фермерських господарств зазначено на рис. 1.3.

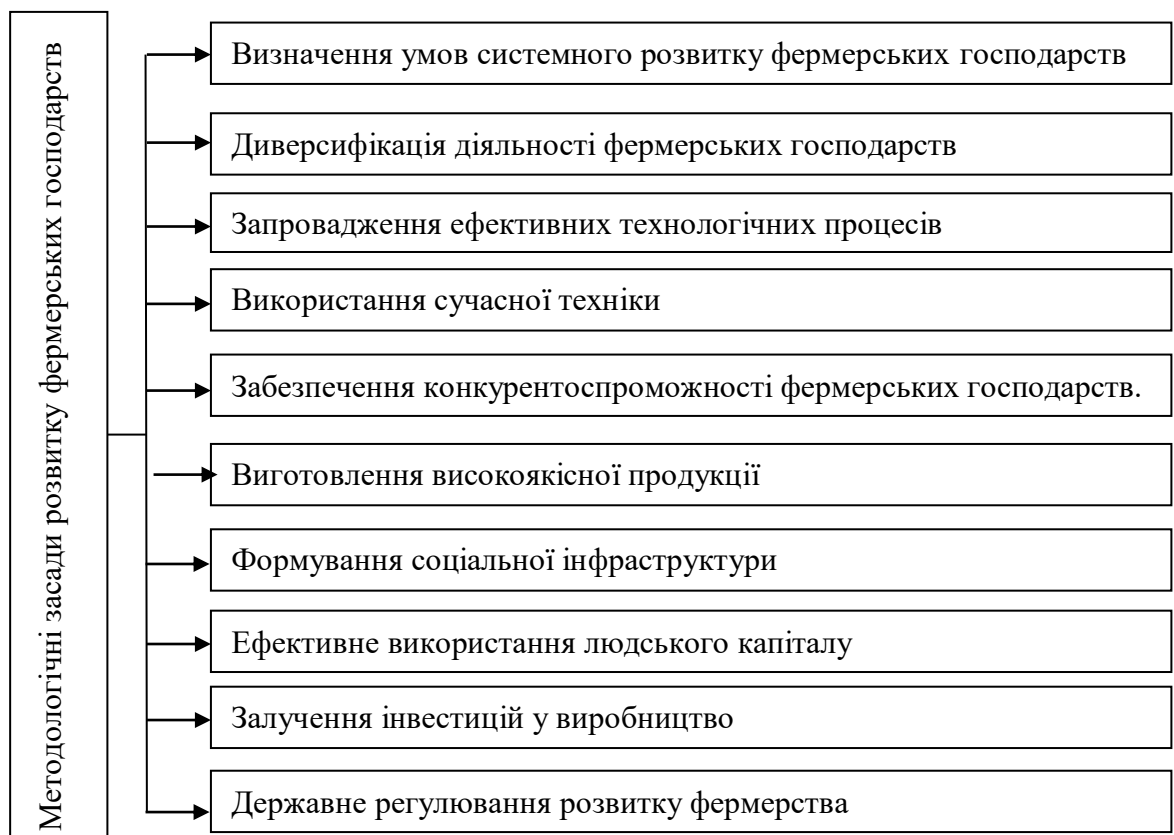

Рис. 1.2. Методологічні засади розвитку фермерських господарств

Джерело: сформовано автором на основі [38].

Проведення комплексного аналізу, за сукупністю критеріїв та показників, та формування на його основі правильних висновків дозволяє визначити пріоритетні шляхи розвитку фермерських господарств.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ІНДИКАТОРІВ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз основних тенденції розвитку фермерських господарств в Україні

Фермерські господарства в Україні є динамічним сектором сільського господарства. Активізація їх діяльності сприяє сталому розвитку та підвищенню важливості аграрного сектора в національній економіці. В умовах воєнного стану саме фермерські господарства зробили неоціненний внесок у забезпечення стійкості продовольчої системи, відзначилися здатністю швидко адаптуватися до змін економічних умов, проявили високу гнучкість при необхідності релокації та перепрофілювання виробництва.

Розвиток фермерських господарств є обов'язковим складником динамічного розвитку та подальшого відновлення сільських територій, адже їх діяльність сприяє збереженню місцевої культури, створенню нових робочих місць у сільській місцевості та забезпеченню населення відповідним рівнем доходів.

Динаміка зміни кількості фермерських господарств в Україні у 2021-2023 роках наведена на рис. 2.1.

У 2021 році кількість фермерських господарств становила 47803 одиниці. У 2022 році незважаючи на кризову ситуацію збільшилася порівняно з 2021 роком на 2,2% і становила 48868 одиниць. У 2023 році знову відбулося збільшення фермерських господарств на 1,4% до кількості 49567 одиниць.

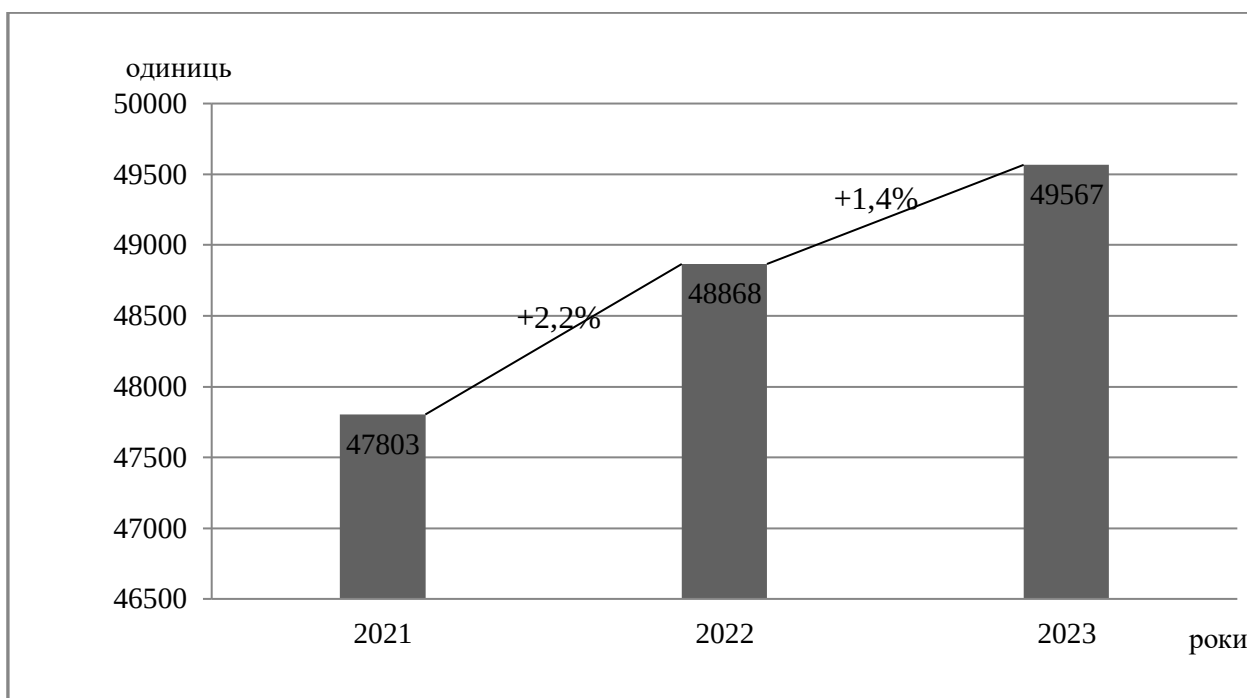

Рис. 2.1. Динаміка зміни кількості фермерських господарств в Україні
Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

На даний час фермерські господарства займають третє місце у сукупності зареєстрованих підприємств – 5 % (рис. 2.2). На першому місці за кількістю товариства з обмеженою відповідальністю з часткою 70 %, а на другому приватні підприємства з часткою 18 %.

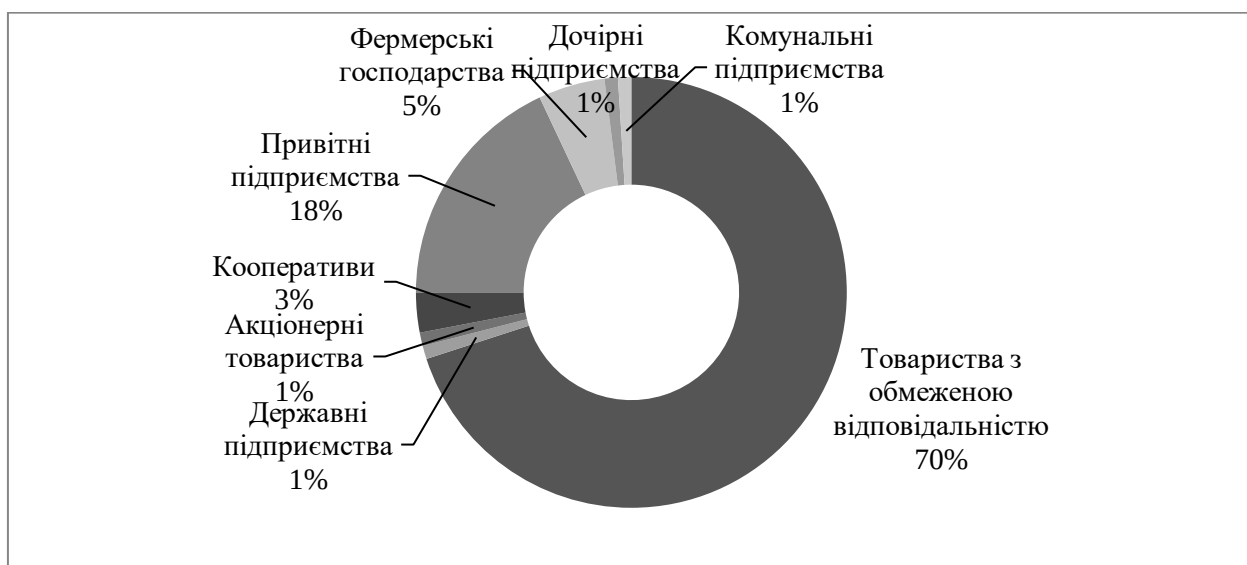

Рис. 2.2 Структура організаційно-правових форм підприємств в Україні станом на 1 січня 2023 року

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

За даними статистичних досліджень в Україні переважають дрібні та середні за розміром землекористування фермерські господарства. Зокрема частка фермерських господарств площа яких не перевищує 100 га становить 68,9% від загальної їх кількості (рис. 2.3). Середня площа одного фермерського господарства майже в двічі перевищує переважаючу площу та становить 187 га. Основною причиною виникнення даної диспропорції є багатоземельність великих господарств, що спричиняє таке значне відхилення середньостатистичного показника.

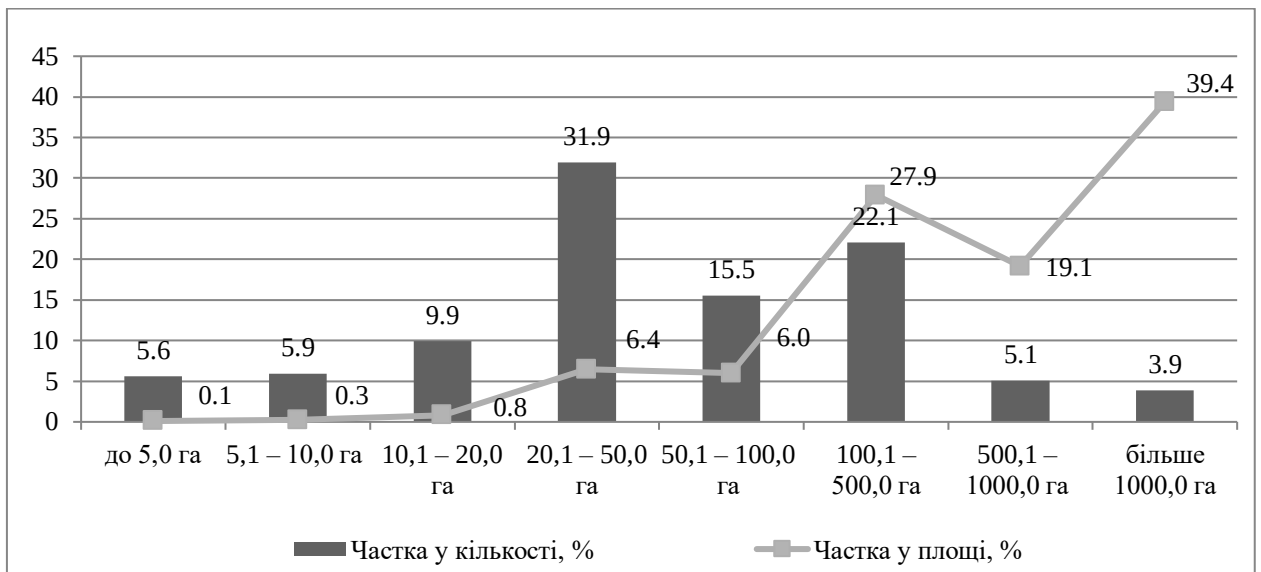

Рис. 2.3. Групи фермерських господарств України за площею сільськогосподарських угідь

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Група фермерських господарств площею 20-50 га є найбільш чисельною за кількістю та займає 31,9%. Частка площі сільськогосподарських угідь даної групи становить лише 6,4%. Група фермерських господарств площею 100-500 га є другою за кількістю господарств з часткою 22,1% та другою за часткою у площі сільськогосподарських угідь, а саме 27,9%. Частка фермерських господарств площею до 5 га становить лише 5,6% у кількості та 0,1% у площі угідь. В той час як частка фермерських господарств площею більше 1000 га становить лише 3,9% у кількості, у площі угідь дана група займає 39,4%.

Посилення концентрації позитивно впливає на результати господарської діяльності та є об'єктивною закономірністю розвитку сільськогосподарського виробництва. Проте середній розмір сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах певних групах не забезпечує раціональне та ефективне використання засобів виробництва в зв'язку з високою матеріаломісткістю сільськогосподарської продукції. Малі фермерські господарства не отримують додаткового доходу від ефекту масштабу та не можуть отримати орієнтовані на господарства понад 100 га види державної підтримки. Водночас площа фермерських господарств в Україні є знано вищою порівняно із середнім розміром ферми в ЄС, який становить 17,4 га. Варто також зазначити, що спостерігаються тенденції до зменшення кількості фермерських господарств при одночасному збільшенні їхніх розмірів в економічно розвинених країнах світу.

Незважаючи на сукупність проблем розвитку, з якими зіштовхнулися фермерські господарства, зокрема в умовах воєнного стану, вони демонструють позитивні тенденції розвитку. Впродовж досліджуваного періоду динаміка виробництва валової продукції фермерськими господарствами України мала скачкоподібну тенденцію, яка характеризувалася зниженням у 2022 році у зв'язку з воєнним станом (рис. 2.4). У 2023 році фермерським господарствам дещо вдалося наростити обсяг виробництва валової продукції, проте він все ще значно нижчий рівня довоєнного 2021 року.

Найпродуктивнішою галуззю сільського господарства України загалом та фермерських господарств зокрема, є рослинництво. Значення цієї галузі визначається як впливом на економіку сільського господарства, так і високим рівнем у виробництві валової продукції фермерських господарств та забезпечення населення продуктами харчування. В динаміці спостерігалось зниження вартості валової продукції рослинництва на 17,6%. Впродовж досліджуваного періоду даний показник зменшився з 170 млрд грн. у 2021 році до 112 млрд грн. у 2022 році, а у 2023 році дещо зріс до 140 млрд грн. В

зв'язку з окупацією сільськогосподарських земель відновити вирощування продукції рослинництва до довоєнного рівня не вдалося. Крім того не всі фермерські господарства змогли релокуватися, чи відновити свою господарську діяльність призупинену на початку 2022 року на не окупованих територіях.

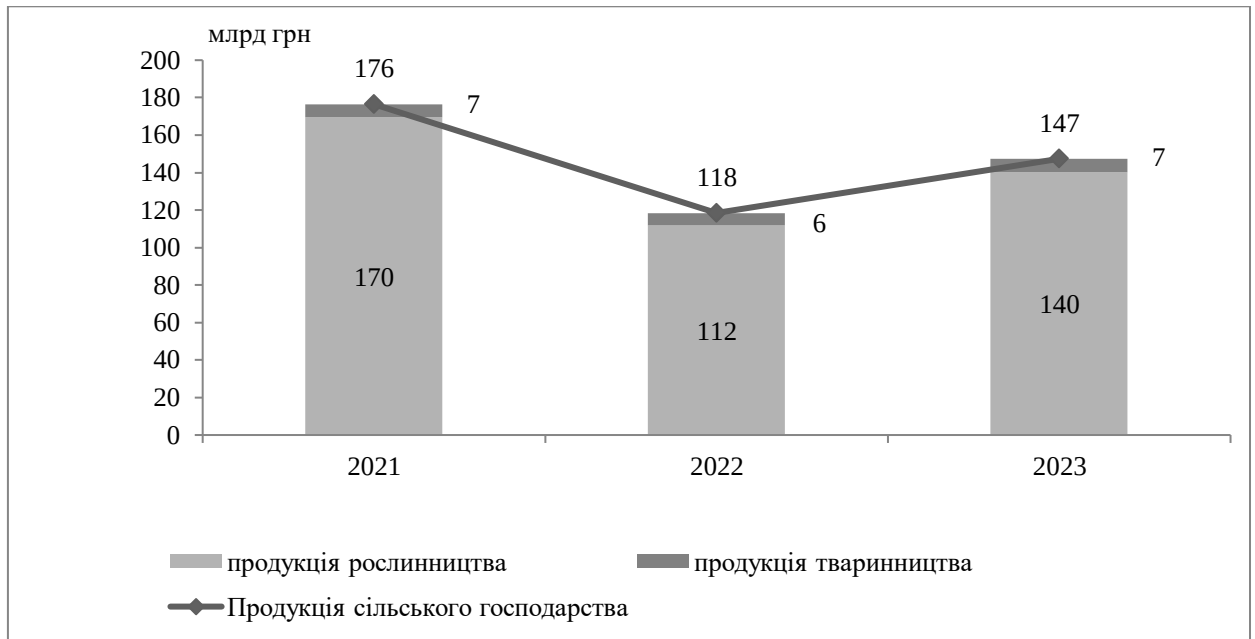

Рис. 2.4. Динаміка валової продукції сільського господарства фермерських господарств України

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Вартість валової продукції тваринництва у 2021 та 2023 роках становила 7 млрд грн., а на початку воєнного стану у 2022 році – 6 млрд грн. Так як фермерські господарства не можуть забезпечити високу рентабельність тваринницької галузі, то у них сконцентована незначна частка виробництва продукції тваринництва. Низький рівень прибутковості, зумовлений високою трудомісткістю та собівартістю виробництва тваринницької продукції, сприяє низькій зацікавленості фермерських господарств тваринництвом. Відповідно важливим завданням фермерських господарств на сучасному етапі є підвищення ефективності функціонування галузі, збільшення обсягів виробництва високоякісної продукції тваринництва для забезпечення потреби населення країни, а також

формування відповідного експортного потенціалу з метою забезпечення конкурентоспроможності на світовому ринку.

Динаміка валової продукції у 2021-2023 роках в розрізі її видів відображена у табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Виробництво валової продукції фермерськими господарствами
України (у постійних цінах 2021 р.)

млн грн

Вид продукції	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Зернові та зернобобові культури, в т.ч.:	87702	52338	59847	-40,3	14,3
пшениця (озима і яра)	40987	24537	26888	-40,1	9,6
жито	352	125	114	-64,5	-8,9
ячмінь (озимий і ярий)	9644	4574	4751	-52,6	3,9
овес	144	95	146	-34,3	54,2
кукурудза	35149	22005	26216	-37,4	19,1
гречка	289	484	802	67,7	65,8
Буряк цукровий	602	640	1062	6,4	65,9
Соняшник на зерно	55162	34655	45378	-37,2	30,9
Соя	9774	8953	13538	-8,4	51,2
Ріпак	11609	12128	16141	4,5	33,1
Картопля	373	308	280	-17,4	-9,1
Овочі	1146	454	1233	-60,4	171,3
Плодово-ягідні культури	1046	916	997	-12,5	8,9
Виноград	133	98	74	-26,7	-24,4
Продукція рослинництва	169558	112006	140330	-33,9	25,3
Сільськогосподарські тварини (вирощування)	4517	4045	4353	-10,4	7,6
велика рогата худоба	572	606	673	5,9	11,1
свині	1283	1129	1374	-12,0	21,8
птиця	2619	2282	2293	-12,9	0,5
Молоко	2066	2165	2395	4,8	10,6
Яйця	286	215	255	-24,6	18,6
Продукція тваринництва	6918	6480	7080	-6,3	9,3
Продукція сільського господарства	176476	118486	147410	-32,9	24,4

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Загалом зниження рівня виробництва валової продукції рослинництва фермерськими господарствами України у 2021-2023 роках спричинене зменшенням вартості валової продукції зернових та зернобобових з 87702 до

59847 млн грн., або на 31,8%. Зокрема у 2022 році порівняно з 2021 роком спостерігалось зменшення вартості валової продукції зернових та зернобобових на 40,3%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком зростання на 14,3%. В свою чергу динамічні зміни зернових та зернобобових прямо пов'язані з змінами вартості ярої та озимої пшениці, а саме з зменшенням з 40987 до 24537 млн грн., або на 40,1% у 2022 році порівняно з 2021 роком та збільшенням з 24537 до 26888 млн грн., або на 9,6% у 2023 році порівняно з 2022 роком. Доцільно наголосити на зменшенні вартості вирощеного ячменю в динаміці більш ніж на половину. Одночасно спостерігається динамічне зростання вартості вирощеної гречки впродовж 2021-2023 років майже у 3 рази, а саме на 67,4% у 2022 році порівняно з 2021 роком та на 65,7% у 2023 році порівняно з 2022 роком. Тобто спостерігається оперативне реагування фермерських господарств на нові потреби ринку, однак частка гречки у загальній вартості валової продукції збільшилася незначно: з 0,2% до 0,5%.

Найбільш динамічним зростанням серед технічних культур відзначилась вартість цукрового буряка – з 602 до 1062 млн грн. або на 76,5%. В розрізі років зростання було наступним: на 6,4% у 2022 році порівняно з 2021 роком та на 65,9% у 2023 році порівняно з 2022 роком. Спостерігалось також зростання вартості ріпаку в динаміці з 11609 до 16141 млн грн., або на 39,0% та вартості сої з 9774 до 13538 млн грн., або на 38,5%. Причиною зростання вартості зазначених технічних культур є те, що в умовах сьогодення фермерські господарства орієнтуються на вирощування високоліквідних культур, які користуються вищим попитом та мають високий експортний потенціал.

Овочеві культури характеризувалися значним зменшенням вартості валової продукції у 2022 році порівняно з 2021 роком з 1146 млн грн. до 454 млн грн., що в основному пов'язано з окупацією Херсонської області. У 2023 році порівняно з 2022 роком спостерігалось зростання вартості вирощених овочів на 171,3% в зв'язку з переорієнтацією фермерських господарств

західних областей України на потреби ринку. Для плодово-ягідних насаджень характерне зменшення вартості у 2022 році порівняно з 2021 роком на 12,5% та зростання на 8,9% у 2023 році порівняно з 2022 роком. Зміна вартості овочів та плодово-ягідних не мала значного впливу на рівень вартості валової продукції загалом.

Вартість валової продукції тваринництва у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшилася на 6,3%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком зросла на 9,3%. Зміна вартості валової продукції тваринництва спричинена в основному зміною вартості вирощених тварин, зокрема свиней та птиці. Так, вартість вирощених свиней у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшилася на 12,0%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком зросла на 21,8%. Вартість вирощеної птиці у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшилася на 12,9% і лише на 0,5% зросла у 2023 році порівняно з 2022 роком.

Позитивним було збільшення вартості ВРХ на 17,6% в динаміці, зокрема на 5,9% у 2022 році порівняно з 2021 роком та на 11,1% у 2023 році порівняно з 2022 роком. Виробництва молока також відзначилося позитивною тенденцією до зростання на 15,9%. Доцільно зазначити, що у 2023 році у фермерських господарствах України було зосереджено 5,2% поголів'я ВРХ (в т.ч. корів – 3,6%), 5,3% поголів'я свиней та 4,3% поголів'я овець і кіз. Загалом фермерські господарства займають лише 3,7% серед усіх категорій господарств по вирощуванні сільськогосподарських тварин усіх видів, а по виробництву молока 3,8%. Низька частка поголів'я у довоєнному періоді та зниження в зв'язку з воєнним станом і є основною причиною низької вартості валової продукції тваринництва.

Воєнний стан вплинув на вартість валової продукції фермерських господарств у розрізі практично усіх її видів, що відображено у тенденціях зміни обсягів. Одночасно, такі тенденції є переконливим свідченням того, що фермерські господарства регіону в умовах ринкових трансформацій надають перевагу вирощуванню тих видів продукції, на яку в певний період існує більш сприятлива кон'юнктура та стійкий попит на ринку.

Частка основних видів продукції рослинництва і тваринництва у вартості валової продукції фермерських господарств України наведена на рис. 2.5.

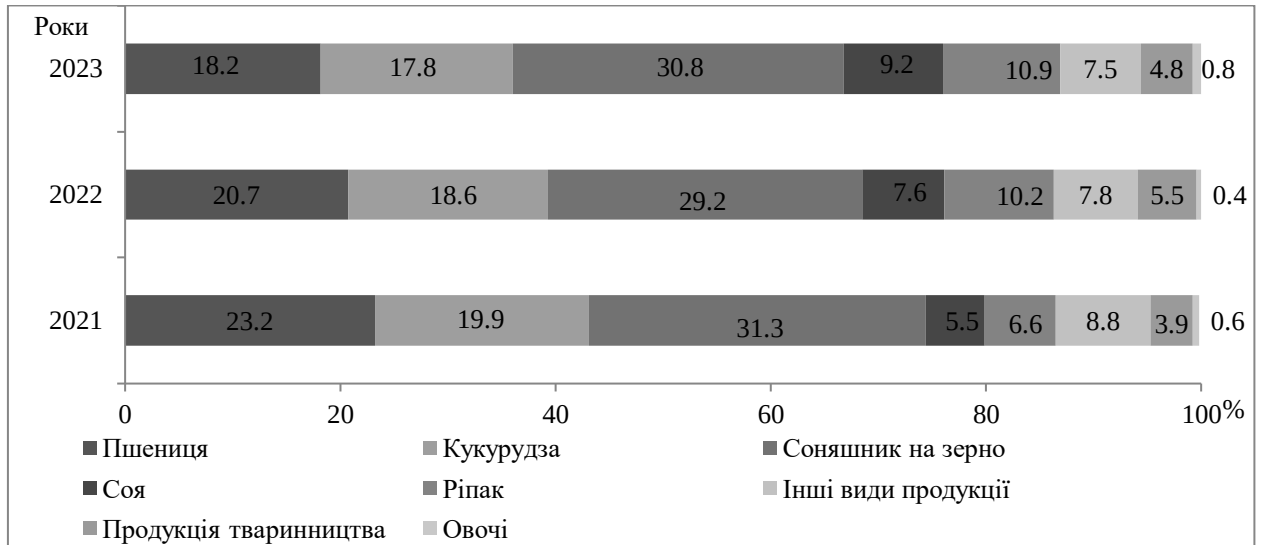

Рис. 2.5. Структура валової продукції фермерських господарств України, %

Джерело: розраховано та складено на основі даних Державної служби статистики України

Згідно аналізу структури виробництва валової продукції фермерськими господарствами, впродовж досліджуваного періоду питома вага продукції рослинництва становила в середньому 95%. Так, у 2021 році частка продукції рослинництва становила 96,1%, а саме: соняшнику – 31,3%, пшениці – 21,2%, кукурудзи – 19,9%, ріпаку – 6,6%, сої – 5,5%, овочів – 0,6%, іншої продукції рослинництва – 1,0%. У 2022 році відбулося зменшення частки продукції рослинництва до рівня 94,5%. У 2023 році частка продукції рослинництва фермерських господарств у загальній вартості знову зросла до 95,2%. Зокрема частка пшениці склала 18,2%, тобто зменшилася на 2,5 в.п. порівняно з 2022 роком, частка соняшнику склала 30,8%, збільшившись порівняно з 2022 роком на 1,6 в.п., частка виробництва кукурудзи становила 17,8% зменшившись на 0,8 в.п., питома вага виробництва сої становила 9,2% і за вказаний період зросла на 1,6 в. п., частка виробництва ріпаку становила 10,9% і за вказаний період збільшилася

на 0,7 в. п. У структурі виробництва продукції рослинництва фермерських господарств у 2021-2023 роках найвищою була частка соняшнику, друге місце займала пшениця, а третє кукурудза.

Доцільно відзначити збільшення частки продукції тваринництва у фермерських господарств з 3,9% у 2021 році до 4,8% у 2023 році незважаючи на умови воєнного стану, що підкріплено й незначним вартісним зростанням. У зв'язку із високою трудомісткістю праці в галузі скотарства, що обумовлено особливостями технологічного процесу, даним видом діяльності займаються в основному малі фермерські господарства. У таких господарствах часто спостерігається низький рівень механізації та автоматизації виробництва, недостатня матеріальна зацікавленість у результатах праці, недотримання вимог технологічних процесів. Депопуляція сільського населення та переважаюча частка людей пенсійного і передпенсійного віку, яким важко доглядати за поголів'ям також ускладнюють процес розвитку тваринництва у фермерських господарствах.

Впродовж досліджуваного періоду значення фермерських господарств в зв'язку з зміною загальної соціально-економічної ситуації для сільських родин підвищується. Зацікавленість фермерською діяльністю зростає в сільській місцевості в зв'язку з неможливістю працевлаштування в інших галузях. Крім того ряд рантових програм щодо овочівництва та садівництва також відіграє позитивну роль в активізації фермерства. Сільські родини часто створюють невеличкі фермерські господарства, які займаються нішевим виробництвом, зокрема і екологічно чистої продукції.

2.2. Оцінка технологічної ефективності фермерських господарств

Важливим показником розвитку фермерських господарств і покращення організації виробництва в них є рівень технологічної

ефективності, який в основному характеризується рівнем урожайності. Урожайність в свою чергу залежить від посівних площ та валового збору. Динаміки посівних площ сільськогосподарських культур фермерських господарств України у 2022 році порівняно з 2021 роком має тенденцію до зменшення по більшості видів продукції (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Динаміка посівних площ фермерських господарств України

тис. га

Види культур	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Зернові та зернобобові культури, в т.ч.:	2815,0	2009,7	1868,9	-28,6	-7,0
пшениця (озима і яра)	1472,2	1070,7	969,9	-27,3	-9,4
жито	21,4	8,4	7,6	-60,7	-9,5
ячмінь (озимий і ярий)	442,9	263,8	223,4	-40,4	-15,3
овес	11,9	8,3	10,6	-30,3	27,7
кукурудза	759,1	588,2	557,5	-22,5	-5,2
гречка	17,1	24,5	31,4	43,3	28,2
просо	18,1	9,6	19,9	-47,0	107,3
зернобобові	62,1	30,4	43,1	-51,0	41,8
Буряк цукровий	9,4	9,5	15,3	1,1	61,1
Олійні культури	1919,2	1673,8	1918,7	-12,8	14,6
соняшник на зерно	1402,1	1095,1	1161,2	-21,9	6,0
соя	253,1	277,0	365,0	9,4	31,8
ріпак (озимий і ярий)	252,9	286,1	361,6	13,1	26,4
Картопля	6,0	4,7	4,1	-21,7	-12,8
Овочі	8,8	3,8	6,9	-56,8	81,6
Плодово-ягідні насадження	10,2	8,8	8,7	-13,7	-1,1
Виноградники	1,6	1,5	1,4	-6,3	-6,7

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

За результатами оцінки динаміки посівних площ, варто відзначити, що у 2022 році порівняно з 2021 роком площа зернових та зернобобових у фермерських господарствах зменшилася на 28,6%, зокрема в зв'язку з зменшенням пшениці на 27,3%, жита на 60,7%, ячменю на 40,4%, кукурудзи на 22,5%. Доцільно відзначити збільшення посівних площ під гречку на 43,3%. Щодо олійних культур, то на 9,4% зросли посівні площі під сою та на 13,1% під ріпак, при цьому на 21,9% зменшилися посівні площі під соняшник. У 2023 році порівняно з 2022 роком спостерігалось хоч і менш

інтенсивне, але подальше зменшення у фермерських господарствах площ зернових та зернобобових, а саме на 7%, зокрема в зв'язку з зменшенням пшениці на 9,4%, жита на 9,5%, ячменю на 15,3%, кукурудзи на 5,2%. Намагаючись наситити ринок нішевими культурами, які користуються попитом, фермерські господарства збільшили посівну площу гречки ще на 28,2%, а також проса на 107,3%. Продовжили зростати посівні площі олійних культур, а саме на 31,8% під сою, на 26,4% під ріпак та на 6,0% під соняшник. В умовах втрати виробництва овочів у східних областях, релоковані фермерських господарств та господарства західних областей, у 2023 році наростили виробництво овочів збільшивши посівні площі на 81,6%. Проте довоєнного рівня посівних площ овочів не було досягнуто.

Внесок фермерських господарств України у валовий збір окремих видів сільськогосподарських культур є вагомим (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка валових зборів фермерських господарств України

тис.т

Види культур	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Зернові та зернобобові культури, в т.ч.:	14195	8407	9586	-40,8	14,0
пшениця (озима і яра)	6427	3848	4216	-40,1	9,6
жито	78	28	25	-64,5	-8,9
ячмінь (озимий і ярий)	1695	804	835	-52,6	3,9
овес	29	19	29	-34,3	54,2
кукурудза	5725	3584	4270	-37,4	19,1
гречка	16	28	46	67,7	65,8
просо	41	19	45	-54,4	142,0
зернобобові	142	65	104	-54,6	60,3
Бурак цукровий	517	550	913	6,4	65,9
Олійні культури	4675	3421	4628	-26,8	35,3
соняшник на зерно	3309	2079	2722	-37,2	30,9
соя	630	577	872	-8,4	51,2
ріпак (озимий і ярий)	721	753	1002	4,5	33,1
Картопля	130	108	98	-17,4	-9,1
Овочі	260	103	280	-60,4	171,3
Плодово-ягідні культури	161	141	153	-12,5	8,9
Виноград	11	8	6	-26,7	-24,4

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

У фермерських господарствах в 2022 році валове виробництво зернових та зернобобових культур становило 8407 тис. тонн, що на 40,8% менше ніж у 2021 році. Дані зміни були зумовлені наступним: пшениці зібрано 3848 тис. тонн, що на 40,1% менше ніж у 2021 році, ячменю зібрано 804 тис. тонн, що на 52,6% менше, кукурудзи зібрано 3584 тис. тонн, що на 37,4% менше, гречки зібрано 28 тис. тонн гречки, що на 67,7% більше. Крім того, фермерськими господарствами України зібрано соняшнику 2079 тис. тонн, що на 37,2% менше ніж у 2021 році. Сої намолочено 577 тис. тонн, що на 8,4% менше ніж у 2021 році, а ріпаку 753 тис. тонн, що на 4,5% більше.

У 2023 році порівняно з 2022 роком спостерігалось збільшення валових зборів практично по всіх культурах незважаючи на зменшення посівних площ окремих з них. Це свідчить про підвищення технологічної ефективності фермерських господарств України.

Загалом у 2023 році валове виробництво зернових та зернобобових культур становило 9586 тис. тонн, що на 14,0% більше ніж у 2022 році. Зокрема пшениці зібрано 4216 тис. тонн, що на 9,6% більше ніж у 2022 році, ячменю зібрано 835 тис. тонн, що на 3,9% більше, кукурудзи зібрано 4270 тис. тонн, що на 19,1% більше, гречки зібрано 46 тис. тонн гречки, що на 65,8% більше. Також фермерськими господарствами України у 2023 році порівняно з 2022 роком зібрано на 30,9% більше соняшнику, на 51,2% більше сої, на 33,1% більше ріпаку. Практично пропорційними є валові збори олійних культур та кукурудзи у 2023 році – 659,1 тис. тонн та 652,5 тис. тонн відповідно. Дана пропорційність зберігалася впродовж досліджуваного періоду.

Зацікавленість фермерських господарств у вирощуванні плодово-ягідних та овочевих культур підтверджується збільшенням у 2023 році порівняно з 2022 роком валового збору овочів на 177 тис. тонн або на 171,3%, а плодово-ягідних насаджень на 12 тис. тонн або на 8,9%.

Рівень урожайності сільськогосподарських культур у рослинництві є кількісним вираженням та більш ґрунтовним результативним показником

технологічної ефективності, що обумовлює необхідність її аналізу. Впродовж досліджуваного періоду спостерігається збільшення рівня урожайності сільськогосподарських культур в фермерських господарствах України, що можна побачити у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Динаміка урожайності сільськогосподарських культур вирощених у фермерських господарствах України

Види культур	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Зернові та зернобобові культури, в т.ч.:	50,4	41,8	51,3	-17,1	22,7
пшениця (озима і яра)	43,7	35,9	43,5	-17,8	21,2
жито	36,6	32,1	33,2	-12,3	3,5
ячмінь (озимий і ярий)	38,3	30,5	37,3	-20,4	22,3
овес	24,2	22,6	27,2	-6,6	20,4
кукурудза	75,4	60,9	76,5	-19,2	25,6
гречка	9,5	11,2	14,4	17,9	28,6
просо	22,4	19,3	22,9	-13,8	18,7
зернобобові	22,8	21,1	24,1	-7,5	14,2
Буряк цукровий	549,6	587,4	600,0	6,9	2,1
Олійні культури	24,4	20,4	24,1	-16,4	18,1
соняшник на зерно	23,6	19,0	23,4	-19,5	23,2
соя	24,9	20,8	23,9	-16,5	14,9
ріпак (озимий і ярий)	28,5	26,3	27,7	-7,7	5,3
Картопля	215,5	226,7	236,2	5,2	4,2
Овочі	435,4	343,6	427,4	-21,1	24,4
Плодово-ягідні культури	154,9	154,4	175,5	-0,3	13,7
Виноград	63,7	50,3	39,1	-21,0	-22,3

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Як свідчать дані табл. 2.4, у фермерських господарствах України урожайність практично всіх видів культур, які аналізуються, зменшилася у 2022 році порівняно з 2021 роком. В розрізі видів продукції в даний період відбулося наступне зменшення урожайності: пшениці на 17,8%, ячменю на 20,4%, кукурудзи на 19,2%, соняшнику на 19,5%, ріпаку на 7,7%, сої на 16,5%, овочів на 21,1%. Водночас спостерігалось збільшення урожайності гречки на 17,9%, цукрового буряку 6,9%, картоплі на 5,2%.

У 2023 році порівняно з 2022 роком у фермерських господарствах

навпаки зросла урожайність усіх культур, що пов'язано із використанням кращих гібридів і технологій. Підвищенню продуктивності, прибутковості та стабільності виробництва рослинницької продукції фермерськими господарствами сприяло використання високоякісного насіння, яке вони отримували завдяки програмі USAID Агро. В розрізі видів продукції у 2023 році порівняно з 2022 роком спостерігалось найбільше зростання урожайності таких культур: пшениці на 21,2%, ячменю на 22,3%, кукурудзи на 25,6%, гречки на 28,6%, соняшнику на 23,2%, овочів на 24,4%. Також зросла урожайність сої на 14,3%, плодово-ягідних на 13,7% та ріпаку на 5,3%. Урожайність винограду мала стабільну тенденцію до щорічного зменшення більш ніж на 20,0%.

Незважаючи на те, що урожайність зернових у фермерських господарствах сягає 40-50 ц/га, її рівень все ще є недостатнім, адже при кращій якості ґрунтів українські фермери мають урожайність нижчу, ніж у розвинених країнах. Нижчий рівень урожайності культур, який здебільшого спричинений недостатнім рівнем технічного забезпечення, призводить до порушення норм та термінів вирощування. За умов повного виконання вимог технологічних карт та дотримання сівозмін фермерські господарства могли б досягти вищої урожайності при нижчих витратах.

Наукові досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених підтверджують, що 45-50% приросту урожаю сільськогосподарських культур формується саме завдяки внесенню добрив. Фермерські господарства в Україні здебільшого удобрюють лише 60-70% посівних площ, застосовуючи спрощені технології вирощування, а дози внесених мінеральних добрив в 2-4 рази менші, ніж технологічно необхідні.

Варто зазначити, що рівень урожайності сільськогосподарських культур значно коливається в розрізі областей. При цьому часто по таких видах культур як пшениця, ячмінь, кукурудза, соя, соняшник та ріпак, рівень урожайності у фермерських господарствах західних областей є вищим ніж середньостатистичне значення по Україні.

Впродовж досліджуваного періоду спад виробництва тваринницької продукції стримується за рахунок зусиль фермерських господарств. Хоча загальна кількість поголів'я фермерських господарств у 2021-2023 роках змінилася не значно збільшившись лише на 7,6 %. Водночас спостерігалася тенденція до збільшення частки фермерських господарств у загальному поголів'ї ВРХ з 4,2% до 5,2%, в т.ч. корів з 3,0% до 3,6%, овець та кіз з 3,4% до 4,3%.

З огляду на чисельність поголів'я, фермерські господарства України не є основними виробниками більшості видів тваринницької продукції. Їх частка щодо виробництва м'яса всіх видів у 2023 році складала 3,7%, а молока 3,8% (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Динаміка виробництва продукції тваринництва в фермерських господарствах України

тис. т

Категорії господарств	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Вирощування сільськогосподарських тварин усіх видів					
Господарства усіх категорій	3330	2955	3103	-11,3	5,0
Фермерські господарства	118,7	106,3	114,4	-10,5	7,6
Питома вага виробництва фермерських господарств, %	3,6	3,6	3,7	0,0	2,8
Реалізація на забій сільськогосподарських тварин усіх видів					
Господарства усіх категорій	3391	3059	3100	-9,8	1,3
Фермерські господарства	117,5	104,2	113,0	-11,3	8,4
Питома вага виробництва фермерських господарств, %	3,5	3,4	3,6	-2,9	5,9
Виробництво м'яса всіх видів					
Господарства усіх категорій	2438	2207	2240	-9,5	1,5
Фермерські господарства	86,4	76,5	82,6	-11,5	8,0
Питома вага виробництва фермерських господарств, %	3,5	3,5	3,7	0,0	5,7
Виробництво молока					
Господарства усіх категорій	8714	7768	7430	-10,9	-4,4
Фермерські господарства	243,9	255,6	282,7	4,8	10,6
Питома вага виробництва фермерських господарств, %	2,8	3,3	3,8	17,9	15,2

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Вирощування сільськогосподарських тварин усіх видів у фермерських господарствах України у 2022 році зменшилося порівняно з 2021 роком на 12,4 тис. т. або 10,5%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком збільшилося на 8,1 тис. т. або 7,6%. Варто відзначити, що частка фермерських господарств у загальноукраїнському вирощуванні сільськогосподарських тварин усіх видів є незначною і зросла в динаміці на 2,8%. У вирощуванні продукції у фермерських господарств України переважає птиця. Другою за вагомістю у вирощуванні є свинина, а ВРХ на третьому місці.

Реалізація на забій сільськогосподарських тварин усіх видів у фермерських господарствах у 2022 році зменшилася порівняно з 2021 роком на 13,3 тис. т. або 11,3%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком збільшилася на 8,8 тис. т. або 8,4%. Варто відзначити, що частка фермерських господарств у загальноукраїнському обсязі реалізації на забій сільськогосподарських тварин збільшилася в динаміці на 5,9%.

Виробництво м'яса всіх видів у фермерських господарств у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшилося на 9,9 тис. т. або на 11,5%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком збільшилася на 6,1 тис. т. або 8,0%. Частка фермерських господарств у загальноукраїнському виробництві м'яса всіх видів збільшилася в динаміці на 5,7%.

Виробництво молока у фермерських господарств України у 2022 році порівняно з 2021 роком збільшилося на 11,7 тис. т. або на 4,8%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком ще збільшилася на 27,1 тис. т. або 10,6%. Частка фермерських господарств у загальноукраїнському виробництві молока є невеликою і впродовж 2021-2023 років збільшилася на 15,2%.

Собівартість окремих видів продукції у фермерських господарствах є нижчою порівняно з аграрними підприємствами, які використовують енергомісткі технології. Крім того виробництво трудомістких культур таких як картопля, овочі, плоди, молоко, м'ясо ВРХ також переміщується переважно до фермерських господарств. Все це обумовлює розширення фермерства в Україні.

Рівень технологічної ефективності та ефективність використання земель значною мірою доповнюється особистими інтересами фермерів, участю у ньому членів його сім'ї тощо. Фермери мають повне право приймати рішення для відтворення земельних ресурсів та підвищення ефективності їх використання. Доцільним є планування використання земель з врахуванням дотримання сівозмін, а не в інтересах отримання максимального прибутку, використання інноваційних, водозберігаючих та енергоефективних технологій.

2.3. Динаміка ефективності господарської діяльності фермерських господарств

Фермерські господарства України у більшій своїй кількості відзначаються невеликими площами землекористування. На даному етапі реформування аграрних відносин малі фермерські господарства зуміли зайняти вагоме місце серед товаровиробників. Така тенденція є обґрунтованою, адже малі фермерські господарства є найбільш поширеною формою господарювання у більшості країн світу з високорозвиненою економікою, доводячи право на своє існування та демонструючи високу ефективність.

При укрупненому аналізі всіх за розміром фермерських господарств середньостатистичні показники часто є викривленими. Тому для більш точних висновків про ефективність діяльності фермерських господарств доцільно проводити оцінку невеликих за розміром господарств. За 2021-2023 роки аналіз здійснено на основі статистичних даних за формою «Звіт про витрати на виробництво продукції (робіт, послуг) сільського господарства, 2-ферм (річна)». Дану форму подають фермерські господарства та малі підприємства, що займаються сільськогосподарською діяльністю, до органу

державної служби статистики відповідної території за переліком, визначеним відповідним органом у звітному періоді. Ідентифікація суб'єктів звітності й інформаційне наповнення статистичної вибірки здійснюється за «Методологією проведення вибіркового обстеження фермерських господарств, малих підприємств у сільському господарстві». Згідно з даною методикою, основні показники господарської діяльності підприємств у галузі сільського господарства фіксуються статистично. Це спостереження є вибіркоvim за ступенем охоплення одиниць, а не суцільним.

Відповідно до наведених даних табл. 2.6, спостерігається зростання у динаміці обсягу чистого доходу (виручки) від реалізації сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами.

Таблиця 2.6

Чиста виручка від реалізації продукції малими фермерськими господарствами України

млн. грн.

Показник	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Чистий дохід (виручка) від реалізації сільськогосподарської продукції					
Всі організаційно-правові форми малих підприємств	134168	81505	100861	-39,3	23,7
Малі фермерські господарства	85562	50950	62696	-40,5	23,1
Питома вага малих фермерських господарств, %	63,8	62,5	62,2	-2,0	-0,3
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції рослинництва					
Всі організаційно-правові форми малих підприємств	131728	79044	98237	-40,0	24,3
Малі фермерські господарства	84642	50225	61573	-40,7	22,6
Питома вага малих фермерських господарств, %	64,3	63,5	62,7	-1,2	-0,8
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції тваринництва					
Всі організаційно-правові форми малих підприємств	2440	2461	2624	0,9	6,6
Малі фермерські господарства	919	725	1123	-21,1	54,9
Питома вага малих фермерських господарств, %	37,7	29,5	42,8	-21,8	13,3

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Упродовж аналізованого періоду обсяг чистої виручки від реалізації

сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшився з 85562 млн. грн. до 50950 млн. грн. або на 40,5%. У зв'язку з налагодженням нових каналів реалізації та відновленням можливості щодо експорту продукції у 2023 році кількість реалізованої сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами динамічно збільшилася порівняно з 2022 роком, проте не досягнула довоєнного періоду. У 2023 році малі фермерські господарства збільшили реалізацію продукції в результаті чого сума чистої виручки від реалізації сільськогосподарської продукції зросла до 62696 млн. грн. або на 23,1% порівняно з 2022 роком.

Чистий дохід (виручка) від реалізації рослинницької продукції малими фермерськими господарствами у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшився з 84642 млн. грн. до 50225 млн. грн. або на 40,7%. У 2023 році у малих фермерських господарствах сума чистої виручки від реалізації продукції рослинництва зросла до 61573 млн. грн. або на 22,6% порівняно з 2022 роком. Зміна розміру виручки від реалізації продукції прямо пов'язана з зміною вартості вирощеної продукції. Також вагомим чинником зміни виручки від реалізації продукції рослинництва є ціновий фактор.

Від реалізації продукції тваринництва виручка у малих фермерських господарств зменшилася з 919 млн. грн. до 725 млн. грн. або на 21,1% у 2022 році порівняно з 2021 роком. так як серед підприємств, які втратили поголів'я внаслідок воєнних дій, були і малі фермерські господарства. Сукупність програм підтримки даних господарств сприяла нарощенню обсягів реалізації у 2023 році. Сума чистої виручки від реалізації продукції тваринництва зросла з 725 млн. грн. до 1123 млн. грн. або на 54,9% у 2023 році порівняно з 2022 роком. Варто відзначити динамічне зростання виручки від реалізації продукції тваринництва та відновлення до рівня вищого ніж у довоєнний період. Так як обсяг валової продукції тваринництва не зазнав суттєвих змін, то з впевненістю можна сказати, що таке динамічне зростання спричинене ціновим чинником.

Малі фермерські господарства в умовах воєнного стану також зіштовхнулися з проблемою збільшення вартості логістики, блокування портів та прямих збитків, спричинених війною. Великою проблемою для них стало обмеження можливостей отримання банківських кредитів. Ситуація з недостатнім доступом до банківських кредитів і загальним збільшенням вартості капіталу ускладнила поповнення фінансових ресурсів та провадження діяльності.

Питома вага малих фермерських господарств у обсязі виручки від реалізації сільськогосподарської продукції загалом з 2021 по 2023 рік зменшилася з 63,8% до 62,2%, зокрема від реалізації продукції рослинництва з 64,3% до 62,7%. В цей же час від реалізації продукції тваринництва частка зросла з 37,3% до 42,8% відповідно. Варто відзначити, що зменшення частки малих фермерських господарств у забезпеченні обсягу продукції тваринництва у 2022 році було досить динамічним – до значення 29,5%. Виробництво продукції тваринництва характеризується високою трудомісткістю і високою собівартістю. Це призводить до того, що тваринницька продукція становить невелику частку у валовому обсязі продукції, виробленої малими фермерськими господарствами.

Прибуток є основним економічним показником, який характеризує результативність діяльності, забезпечує стабільність не тільки окремого підприємства, а й усієї галузі та гарантує фінансову незалежність. Доцільно зазначити те, що показники дохідності та прибутковості в аграрній сфері є досить нестійкими, в зв'язку з тим, що на них впливає така велика маса чинників, яку не зазнає жодна інша галузь.

Впродовж досліджуваного періоду спостерігається динамічне зменшення суми прибутку малих фермерських господарств від реалізації сільськогосподарської продукції (табл. 2.7).

У 2022 році порівняно з 2021 роком сума прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції отримана малими фермерськими господарствами зменшилася на 55,3%. Прибуток від реалізації продукції

рослинництва малими фермерськими господарствами зменшився на 55,4%. Прибуток від реалізації продукції тваринництва малими фермерськими господарствами зменшився на 32,5%.

Таблиця 2.7

Прибуток від реалізації продукції малими фермерськими господарствами
України

млн. грн.

Показник	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції					
Всі організаційно-правові форми малих підприємств	49614	23674	21028	-52,3	-11,2
Малі фермерські господарства	31066	13891	13086	-55,3	-5,8
Питома вага малих фермерських господарств, %	62,6	58,7	62,2	-6,2	3,5
Прибуток, збиток (-) від реалізації продукції рослинництва					
Всі організаційно-правові форми малих підприємств	49372	23461	20686	-52,5	-11,8
Малі фермерські господарства	30943	13808	12919	-55,4	-6,4
Питома вага малих фермерських господарств, %	62,7	58,9	62,5	-6,1	3,6
Прибуток, збиток (-) від реалізації продукції тваринництва					
Всі організаційно-правові форми малих підприємств	243	214	341	-11,9	59,4
Малі фермерські господарства	123	83	167	-32,5	100,6
Питома вага малих фермерських господарств, %	50,6	38,8	48,8	-23,3	10,0

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Порівняно з 2022 роком у 2023 році варто відзначити зменшення обсягу отриманого прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами загалом на 5,8%, зокрема рослинницької на 6,4%. Одночасно в даний час спостерігалось збільшення отриманого прибутку в галузі тваринництва на 100,6%. Доцільно відзначити, що темп зростання прибутку малих фермерських господарств у галузі тваринництва у зазначений період зріс більш динамічно порівняно з зростанням виручки від реалізації – 100,6% проти 54,9%. Це є позитивним та характеризує оптимізацію витрат тваринництва даними господарствами.

Загалом отриманий прибуток від реалізації продукції тваринництва у 2023 році перевищив розмір прибутку отриманого у довоєнному 2021 році.

Питома вага малих фермерських господарств у обсязі прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції зменшилася з 62,6% до 62,2%, зокрема від реалізації продукції рослинництва з 62,7% до 62,5%, а від реалізації продукції тваринництва з 50,6% до 48,8% відповідно. Доцільно зазначити, що частка прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції загалом та в розрізі рослинництва і тваринництва малими фермерськими господарствами мала скачко подібну тенденцію. А саме значне зниження у 2022 році в зв'язку з початком воєнного стану та підвищенням практично до довоєнного періоду у 2023 році. Незважаючи на незначну суму прибутку, отриманого від реалізації продукції тваринництва малими фермерськими господарствами, його частка в загальноукраїнському обсязі даного різновиду прибутку досить вагома. З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що одним із важливих напрямів розвитку цих господарств на сучасному етапі є зростання обсягів реалізації тваринницької продукції з метою кращого задоволення потреб населення, заміщення імпорту продукції галузі, створення відповідного експортного потенціалу та забезпечення конкурентоздатності на світовому ринку.

Водночас варто зазначити, що переважаючий обсяг доходу від реалізації сільськогосподарської продукції, та прибутку отриманого малими фермерськими господарствами забезпечується завдяки реалізації продукції рослинництва – 98,2% та 98,7% відповідно. Основною причиною такої ситуації є прагнення малих фермерських господарств швидко повернути вкладені кошти завдяки реалізації високорентабельних видів рослинницької продукції.

Негативним є те, що сума чистого доходу (виручки) від реалізації сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств зменшилася нижчими темпами порівняно з зменшенням абсолютної суми прибутку від реалізації. Така тенденція характерна зокрема для рослинництва

та підтверджує низький рівень ефективності виробництва продукції такими підприємствами зумовлюючи необхідність пошуку шляхів оптимізації витрат.

Динаміка рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції загалом та в розрізі галузей рослинництва й тваринництва у малих фермерських господарствах подана у табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Рентабельність сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств України

%

Показник	2021	2022	2023	Відхилення, %	
				2022 р. до 2021 р.	2023 р. до 2022 р.
Рівень рентабельності сільськогосподарської продукції	57	37,5	26,4	-19,5	-11,1
продукції рослинництва	57,6	37,9	26,6	-19,7	-11,3
продукції тваринництва	15,4	12,9	17,4	-2,5	4,5

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України.

Рентабельність сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств мала стійкий характер до зниження впродовж досліджуваного періоду. У 2022 році порівняно з 2021 роком вона зменшилася з 57% до 37,5% або на 19,5 відсоткових пункти. Для рівня рентабельності продукції рослинництва характерним було зменшення з 57,6% у 2021 році до 37,9% у 2022 році, або на 19,7 відсоткових пункти. Рентабельність продукції тваринництва знизилася у динаміці на 2,5 відсоткових пункти, а саме з 15,4% у 2021 році до 12,9% у 2022 році. У 2023 році продовжилося подальше зменшення рентабельності сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств, зокрема з 37,5% у 2022 році до 26,4% у 2023 році. Для рівня рентабельності продукції рослинництва характерним було зменшення з 37,9% у 2022 році до 26,6% у 2023 році, або на 11,3 відсоткових пункти. Напротивагу рентабельність продукції тваринництва збільшилася у динаміці на 4,5 відсоткових пункти, а саме з 12,9% у 2022 році до 17,4% у

2023 році. Для галузі рослинництва характерним було більш динамічне зменшення рентабельності, так як в умовах воєнного стану у виробників рослинницької продукції виникли проблем щодо реалізації зернових та технічних культур. В результаті окремі господарства не змогли забезпечити прибутковість своєї діяльності та були змушені припинити роботу. В галузі тваринництва малі фермерські господарства навпаки продемонстрували зростання рівня рентабельності незважаючи на те, що тваринницькі ферми східних областей були зруйновані.

Організація діяльності фермерських господарств має ґрунтовну законодавчу базу та нормативне регулювання, стали інституційну основу. Сукупність існуючих проблем пов'язаних із створенням та формуванням основних умов організації діяльності, обґрунтуванням стратегічних напрямів збільшення обсягів виробництва фермерськими господарствами, формування ринку збуту продукції, активізацією діяльності, адаптацією до нестабільних умов зовнішнього середовища та обґрунтуванням перспективи розвитку та інших вимагає негайного вирішення.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

3.1. Проблеми розвитку фермерських господарств в умовах невизначеності

Проблема розвитку фермерства є надзвичайно актуальним питанням в Україні на даний час. Вона зумовлена недоліками становлення сільського господарства, воєнним станом та високою соціальною напруженістю в сучасному українському селі. Фермерські господарства гнучко реагують на ринкову кон'юнктуру шляхом змін виробничих програм та спеціалізації, диверсифікацією господарської діяльності, мають високий рівень адаптивності до ринкових сигналів. Однак не дані господарства, а агрохолдинги забезпечують левову частку українського експорту. В зв'язку з цим, важливим як для подолання занепаду українського села, так і для впорядкування структури сільського господарства відповідно до європейських норм є формування сприятливих умов для функціонування фермерських господарств.

Не враховуючи те, що згідно світового досвіду соціально-економічна роль фермерства визначається як найперспективнішої форми господарювання, яка має потенціал до формування та стабілізації в суспільстві середнього класу, розширення підприємницького середовища на селі, в українській економіці сформувалися потужні стримуючі чинники, які практично гальмують розвиток фермерських господарств [1]. Саме тому надзвичайно актуальною для забезпечення продовольчої та екологічної безпеки країни сьогодні є проблема розвитку фермерських господарств як організаційно-правових структур.

Рівень розуміння органами влади важливості та критичного стану розвитку фермерства в Україні, а також його ролі у збереженні існуючої екосистеми та сільських територій держави, засвідчила розроблена Кабінетом Міністрів України «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки» [3], виділення безповоротної фінансової підтримки для розвитку фермерства та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також надання фермерам пільгових кредитів. Однак здійснені заходи не були достатньо результативними і не сприяли активному розвитку фермерських господарств.

У «Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки» визначені основні причини, які стримують розвиток фермерських господарств. До них належать [35]:

- відсутність цілісної послідовної державної політики, спрямованої на підтримку фермерських господарств, які мають в обробітку на праві власності та користування земельні ділянки загальною площею не більше 100 гектарів;
- низький рівень диверсифікації економіки сільських територій, що призводить до міграції сільської молоді, високого рівня безробіття та низьких доходів сільського населення, руйнування соціальної та інженерної інфраструктури;
- неможливість залучення земельних ресурсів для іпотечного кредитування;
- низька рентабельність та конкурентоспроможність фермерських господарств на локальних ринках збуту сільськогосподарської продукції;
- низький рівень технічного та технологічного забезпечення;
- низький рівень можливостей щодо залучення фінансових ресурсів та інвестицій для функціонування і розвитку фермерських господарств;
- неможливість набуття у власність земель, які перебувають у користуванні фермерських господарств (зокрема постійному користуванні);

– низький рівень конкурентоспроможності з питання можливості підвищення розміру пропонованої орендної плати за використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення порівняно з великими сільськогосподарськими товаровиробниками [7].

Проведений аналіз діяльності фермерських господарств підтверджує, що на даний час основними факторами, які негативно впливають на розвиток фермерських господарств в Україні є:

- проблеми спричинені зниженням збуту виробленої продукції через падіння платоспроможного попиту населення;
- нечесна конкуренція та монополізм заготівельних і торговельних організацій [1];
- нестача техніки та власного вантажного транспорту, складських приміщень;
- неврегульованість земельних відносин, що зумовлено складністю оформлення власності на землю [44];
- недостатність сільськогосподарської кооперації;
- складна система оподаткування: незважаючи на наявність спеціальних режимів та пільг, розмір податкового навантаження є непропорційно високим, а система оподаткування й звітності досить громіздкою та складною. В результаті фермерські господарства втрачають значну частину оборотних коштів та робочого часу, відбувається збільшення собівартості продукції, що спричиняє приховування доходів фермерами.

Фермери можуть коригувати свою стратегію виробництва відповідно до ринкових умов та попиту на продукцію. Однак нестача фінансування є чи не основною проблемою фермерських господарств. Запровадження програм пільгового кредитування фермерів за нижчими ніж ринкові ставками, відшкодування частини витрат на придбання сільськогосподарської техніки та палива, збільшення можливості залучення кредитних коштів, розширення переліку видів техніки, за які можна отримати компенсацію, підвищення розміру компенсації за пальне – все це невеликий перелік заходів, які повинні

сприяти вирішенню проблем фінансування [31].

Розвиток фермерських господарств в сучасних умовах обмежений недостатньо ефективним державним регулюванням, стимулюванням та бюджетною підтримкою діяльності. Фермери, на жаль, на сьогодні не відчують достатньої підтримки, як це має місце, наприклад, у Європі [43, 42]. Проте впродовж 2022-2024 років доцільно відмітити активізацію державної підтримки фермерських господарств. Основні види та напрями існуючої підтримки фермерських господарств за участі державних інституцій наведено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Види підтримки фермерських господарств

Види підтримки	Назва програми	Період надання
Державна фінансова підтримка	1. Бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення (1 гектар) для провадження сільськогосподарської діяльності 2. Спеціальна бюджетна дотації за утримання великої рогатої худоби (корів) усіх напрямів продуктивності 3. Надання кредитів через кредитну програму 5-7-9%	2019-2024
	1. Часткова компенсація витрат ФГ, пов'язаних з наданими с/г дорадчими послугами (крім новостворених) 2. Фінансова підтримка новостворених ФГ для отримання с/г дорадчих послуг	2021
Грантова та гуманітарна підтримка міжнародних організацій	1. Програми забезпечення аграріїв засобами тимчасового зберігання зерна та обладнанням із завантаження / розвантаження рукавів (ФАО) 2. Програма отримання фермерам мінеральних добрив і насіння сояшника та кукурудзи (USAID АГРО)	2022-2024
	1. Грантова допомога мікро- та малим сільськогосподарським виробникам географічних зазначень (ФАО) 2. Насіння зернових для осінньої посівної кампанії (ФАО)	2023-2024
Державна грантова підтримка	1. Гранти для створення або розвитку тепличного господарства 2. Гранти для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства:	2022-2024

Джерело: власні узагальнення автора.

Відповідно до «Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції», затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 року №918 передбачені [34]:

- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення для провадження сільськогосподарської діяльності для господарств, які обробляють від 1 до 120 га у розмірі 4 тис грн на 1 га, але не більше 372 тис. грн для одного отримувача;

- спеціальна бюджетна дотація за утримання великої рогатої худоби усіх напрямів продуктивності. Надаватиметься в розмірі 7 тис. грн на голову власникам 3-100 корів усіх напрямів продуктивності. В 2025 році право на підтримку мають лише ті, хто не отримував її у 2024 році. Для отримувачів 2024 року у державному аграрному реєстрі зазначені напрями будуть не активні. отримувачів 2024 року в Державному аграрному реєстрі зазначені напрями будуть не з 2022 року відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. №738 фермерські господарства мали можливість отримати державну грантову підтримку [11]. У рамках програми можна отримати гранти для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства та для створення або розвитку тепличного господарства.

Основні умови гранту для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства такі: потенційна сума гранту може становити від 140 тис. до 400 тис. грн на гектар, проте не більше 70 % вартості проекту висадки насаджень; постійно працюючі (від 5 до 10 осіб залежно від найменування насаджень) та сезонних (від 125 до 425 осіб залежно від найменування насаджень); площа території саду від 1 до 25 га.

Загальна сума виділених коштів на розвиток садівництва та тепличного господарства станом на 01 квітня 2024 року становила 955 255 тис. грн для господарств, які займають площу 2459,1 га. Станом на 01 квітня 2025 року загальна сума виділених коштів становила 1 млрд 400 тис. грн для господарств, які займають площу 3430,8 га. (табл. 3.2). В розрізі організаційно-правових форм господарювання розмір підтримки коливається

від 180 до 400 тис. грн на 1 га, що залежить від виду плодовоовочевих культур, для вирощування яких надається фінансування.

Таблиця 3.2

Кількість і суми наданих грантів на розвиток садівництва
та тепличного господарства

Область	Кількість господарств		Сума, тис. грн		Площа, га	
	станом на 01.04.2024	станом на 01.04.2025	станом на 01.04.2024	станом на 01.04.2025	станом на 01.04.2024	станом на 01.04.2025
Волинська	13	13	38810	40147	131	143,2
Вінницька	14	32	68180	147846	105,5	262,6
Дніпропетровська	21	31	107451	130341	207,9	230,2
Житомирська	11	26	46042	104437	147,5	321,7
Закарпатська	34	47	194162	242729	509,2	594,6
Івано-Франківська	16	24	53053	68789	167,7	196,2
Київська	30	47	120840	211522	393,1	541,3
Кіровоградська	4	6	9520	10348	9,9	16,4
Львівська	15	23	71790	87910	256,6	330,4
Миколаївська	3	6	15533	22135	14,3	33,5
Одеська	8	17	34065	70720	67,1	146,4
Полтавська	6	4	34875	23900	78	49,1
Рівненська	5	7	10247	13744	43,3	57,4
Тернопільська	10	11	51080	55270	110	100,6
Харківська	1	3	1535	25400	6,1	71,6
Хмельницька	7	9	29744	38804	59,1	97,7
Черкаська	4	9	18000	38708	36	92,5
Чернігівська	5	7	32456	36520	72	98,7
Чернівецька	4	4	17872	24336	44,7	44,9
Всього	211	327	955 255	1400606	2459,1	3430,8

Джерело: сформовано на основі даних джерела [30].

Вагомою для підтримки фермерських господарств є грантова та гуманітарна підтримка міжнародних організацій. Багато донорських організацій продовжували реалізувати свої програми в Україні незважаючи на початок воєнних дій. За підтримки Міністерства аграрної політики та продовольства реалізовано ряд проектів міжнародної технічної допомоги Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) та USAID АГРО. Доцільно зауважити, що з початку 2025 року програма USAID АГРО призупинила свою діяльність.

Велика кількість процесів, які стали викликами як для українського страхового ринку були запуснені через економічну нестабільність, пандемію та воєнний стан. В більшості фермерські господарства, особливо ті, які працювали у регіонах з воєнними діями зазнали значних труднощів щодо фінансового планування та отримання доступу до страхових послуг. В зв'язку з відсутністю страхових компаній, які згідні перейняти ризики в умовах воєнних дій, важко або навіть неможливо отримати страховий поліс фермерським господарствам. Тому виникла необхідність врегулювання чинного законодавства та відновлення державної підтримки страхування ризиків, які пов'язані з виробництвом аграрної продукції.

Важливо зазначити, що проблеми з якими зіштовхуються фермерські господарства можуть відрізнятися в залежності від кліматичних умов, економічного розвитку, регіону та інших непередбачуваних чинників. В умовах сьогодення по всій території України фермерські господарства зіштовхнулися з різними викликами, які пов'язані зокрема з:

- недостатністю кваліфікованих працівників в зв'язку з міграцією населення;
- постійними змінами законодавства;
- проблемами у розрахунках із торговими мережами через дефіцит фінансування;
- непередбачуваними діями органів державної влади;
- слабким захистом прав власності фермерів та рейдерством;
- недостатнім та обмеженим обсягом залучення дешевих кредитних ресурсів від держави та гуманітарних організацій;
- відсутністю консультації експертів щодо питань постачання та збуту вирощеної продукції, фінансів та інвестицій.

Військові дії призводять до територіальних втрат та порушень прав людини, що впливає на безпеку фермерів та їх доступ до землі. Внаслідок воєнних дій фермери прифронтових територій змушені залишати свої землі через небезпеку бойових дій. Виникає масова міграція, яка негативно впливає

на сільські громади. Також фермерські господарства зіштовхнулися з економічними труднощами та обмеженим доступом до пального, добрива, насіння та інших необхідних ресурсів для ведення сільськогосподарської діяльності [57]. «Інфраструктура та обладнання у зоні бойових дій були пошкоджені, а у деяких випадках повністю знищені, що спричинило великі збитки фермерським господарствам. Воєнні дії призвели до втрати робочої сили через евакуації, мобілізацію та інші обставини. Фермери опинились в складній ситуації, намагаючись вирощувати продукцію в умовах невизначеності та нестабільності» [2].

За результатами дослідження, узагальнено ключові проблеми з якими стикаються фермерські господарства в Україні в умовах війни (рис 3.1):

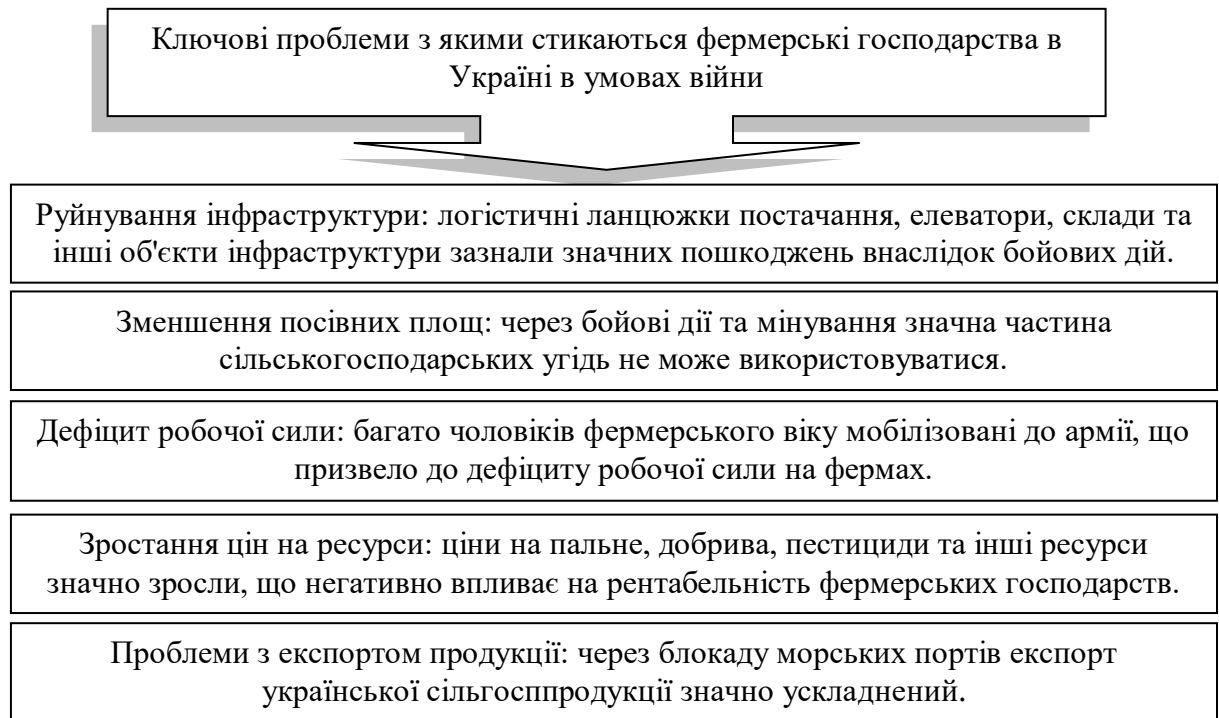

Рис. 3.1 Ключові проблеми з якими стикаються фермерські господарства в Україні в умовах війни

Джерело: узагальнено автором на основі [4, 54,57].

Вирішення зазначених вище проблем та припинення воєнних дій є основною запорукою подальшого розвитку фермерських господарств та виходу їх на європейські ринки.

3.2. Шляхи активізації розвитку фермерства з дотримання принципів сталості

Фермерські господарства є однією з найбільш поширених форм підприємництва в аграрному секторі із значною питомою вагою у структурі суб'єктів господарювання агробізнесу. Дані господарства в Україні мають добрі перспективи розвитку, обумовлені зростаючим попитом на сільськогосподарську продукцію та можливостями отримання державної підтримки.

Активізація розвитку фермерських господарств може здійснюватися шляхом стимулювання сімейного фермерства. Розвиток сімейного фермерства в Україні забезпечить продовження інституційної реформи в організації господарювання на селі та розвиток сільських територій. Адже значний вплив культури на відтворювальний процес є особливістю функціонування сімейної ферми.

Розвиток сімейного фермерства в Україні – «це можливість не тільки отримати стабільний прибуток, залучити всіх членів родини до спільної справи, полегшити ручну працю, а ще й можливість досягти найвищої якості продукції. Фермерство забезпечує населення якісними продуктами, а отже, стає ключем до європейської продовольчої незалежності» [37].

Сімейні фермерські господарства «формують соціальний капітал, що консолідований на рівні сім'ї, яка є власником належних фермі активів та отримуваних доходів. До категорії сімейних ферм відповідно до законодавства України віднесено суб'єкти за статусом юридичної і (або) фізичної особи, які ідентифіковані за критерієм розміру земельної площі в діапазоні від 2 до 20 га» [17].

Відповідно до модернізації інституційних норм, які визначають статуси сімейного фермера, надаючи йому спроможність брати участь у здійсненні ринкових угод, претендувати на державну підтримку, кредит сімейні ферми

набувають нового організаційного характеру. Сімейний фермер стає законним і рівноправним учасником ринкового обміну.

З метою підтримки розвитку сімейного фермерства визначені податкові стимули для цієї категорії сільськогосподарських суб'єктів [51]. Також в Україні функціонують іноземні проєкти з підтримки та пропаганди сімейного фермерства, що сприяє активізації розвитку зазначеного типу фермерських господарств. За рахунок інвестиційної підтримки даних проєктів реалізуються ініціативи безпосереднього створення сімейних фермерських господарств. Хоча програми направлені на реалізацію ряду проєктів в різних аграрних галузях, проте найбільш інституційно значимі – у сектор молочного скотарства, оскільки справляють реальний практичний вплив на динаміку розвитку сімейного фермерства. Приклади сімейних фермерських господарств, які створені таким чином, можна відзначити у Львівській та Дніпропетровській областях.

Сімейні ферми сьогодні створюються також за підтримки недержавних організацій, які на грантовій основі здійснюють дорадчу діяльність. Відповідні програми хоча поки що мають локальний характер, проте передбачають комплексний підхід до активізації розвитку сімейного фермерства на селі.

Вагомим чинником, який може сприяти поширенню сімейного фермерства є розробка та обґрунтування напрямів трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства.

З метою забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств, реалізації їх потенціалу в умовах воєнного часу та післявоєнної відбудови економіки Україні необхідними є [21]:

- розробка Концепції розвитку сімейних фермерських господарств в Україні на період до 2030 року із окресленням у ній ідеології Глобального плану дій ООН в межах Десятиліття сімейних фермерських господарств на 2019–2028 роки, а також складових курсу України на членство в ЄС;

- визначення пріоритетних напрямів розвитку сімейних ферм – за спеціалізацією виробництва в період післявоєнного відновлення економіки в обсягах, які необхідні для забезпечення продовольчої безпеки;
- розробка державної й регіональних програм підтримки розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року;
- створення Агентства з підтримки розвитку сімейних фермерських господарств на засадах державно-приватного партнерства, з функціями дорадчої і консультативної діяльності;
- організація державного замовлення з метою гарантування закупівель сільськогосподарської продукції в малих фермерських господарств;
- законодавче врегулювання інституційних засад, механізму створення й функціонування різних форм кооперації сімейних фермерських господарств;
- утворення грантового фонду з метою підтримки сімейних ферм, які будуть впроваджувати інвестиційні проекти, зокрема для організації виробництва малопоширених видів продукції, а також відновлення ферм, які постраждали від воєнних дій;
- формування інфраструктури зберігання та реалізації продукції вирощеної фермерами;
- активізація участі органів місцевого самоврядування у процесах створення та підтримки сімейних фермерських господарств;
- здійснення ресурсної та фінансової підтримки населенню, яке хоче перейти із статусу одноосібного селянського господарства у статус сімейного фермерського господарства;
- запровадження програм підтримки кооперативів, які створені сімейними фермерськими господарствами чи їх об'єднаннями;
- надання державних гарантій під інвестиційні проекти, які створюються сімейними фермерськими господарствами у сфері переробки продукції та виробництва продовольства.

Вагомим аспектом забезпечення сталого розвитку фермерських господарств є забезпечення ефективного використання земельних ресурсів [12]. Досягненню даної мети сприятиме здійснення наступних заходів:

- планування: фермерським господарствам доцільно планувати використання земельних ресурсів з урахуванням сівозмін культур, що сприятиме підтримці родючості ґрунтів та зменшенню ризику появи шкідників. Такі заходи дозволять максимізувати урожайність та знижувати використання хімічних добрив і пестицидів. Адже фермери часто не дотримуються сівозмін, і за умови збереження таких тенденцій, може відбутися активізація ерозійних процесів, які завдають найбільшої шкоди ґрунту. Недотримання нормативних сівозмін та надмірне перенасичення посівами технічних культур земель також негативно впливає на ґрунт. Тому необхідно планувати сівозміни та піклуватися про земельні ресурси не лише для отримання прибутку, а й з метою забезпечення екологічної виправданості отриманого прибутку;
- використання сучасних технологій, зокрема таких як GPS, сенсори, картографія ґрунтів. Такі заходи дозволять фермерським господарствам оптимізувати використання ресурсів, наприклад, точно проводити розподіл добрив та води в залежності від потреб певної земельної ділянки;
- застосування ефективних систем зрошення, методів збереження вологості в ґрунті та водозберігаючих технологій. Такі заходи сприятимуть економії воду та зменшенню негативного впливу на водні екосистеми;
- використання методів відновлення ґрунту з метою підтримання його структури та біологічної активності;
- застосування енергоефективних технологій, а саме, сонячних панелей для забезпечення електроенергією фермерських господарств. Такі заходи допоможуть зменшити негативний вплив сільського господарства на навколишнє середовище, знизити витрати на енергію та будуть доречним за умови наявності графіків відключення світла;
- розвиток органічного виробництва продукції, що сприятиме

уникненню використання хімічних добрив та пестицидів.

На сьогодні виробництво нішевих культур в Україні стало трендом сільського господарства. З початком повномаштабного вторгнення виробництво нішевої продукції в цілому та вирощування нішевих культур зокрема стало стратегічно важливим напрямком диверсифікації виробництва для багатьох фермерських господарств. Це характерно як для малих фермерів, так і для великих фермерських господарств. І якщо для великих господарств нішеві культури – це додаткові культури з метою збереження сівозміни та спосіб заробити додаткові кошти, то для малих фермерських господарств – це можливість зайняти нову нішу на ринку та досягти рівня великих гравців, склавши їм конкуренцію. Під категорію «нішеві» підпадають практично усі культури, які можливо виростити на певній території. Прикладом можуть бути і такі культури, як ріпак та соя, ринок яких у перспективі набуде ще більшого розвитку. З кожним роком перелік нішевих культур, які вирощують українські фермери розширюється. Батат, гарбуз, часник, спаржа, цвітна капуста, броколі, лохина, суниця, малина, порічка та чорна смородина, ожина, жимолость та інші.

Підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств на ринку можливе шляхом забезпечення багатогалузевості, яка ґрунтується на здійсненню несільськогосподарської діяльності, що в кінцевому результаті дозволяє нівелювати вплив сезонності на зайнятість членів фермерського господарства. Навіть у США, які прийнято розглядати як країну «суцільної фермеризації», фермери та члени їх родин живуть здебільшого на доходи від позафермерської діяльності. Як зазначають науковці, вони «знаходяться на периферії американського сільського господарства й за своєю суттю є підсобними господарствами їхніх власників, проте все ж є поширеними й одержали в літературних джерелах назву «фермери-дачі» або «хобі-ферми». Це явище іноді називають «фермерством неповного часу». Особливістю відтворення фермерських господарств є наявність тісного взаємозв'язку з товарним ринком як продавця і покупця» [39].

Одним із можливих шляхів для розвитку малих та середніх фермерських господарств є подальша кооперація та інтеграція. Така стратегія дозволить фермерам спільно з іншими виробниками отримувати більшу вигоду від участі в ринковій діяльності та ефективніше використовувати свій виробничий потенціал. Розвиток кооперації дасть можливість забезпечити малим фермерським господарствам захист їх економічних інтересів, зокрема від недобросовісної конкуренції з боку посередників. Також дана стратегія сприятиме підвищенню кредитоспроможності господарств та професійного рівня товаровиробників. Інтеграція та кооперація можуть стати важливими кроками для забезпечення стійкого розвитку фермерських господарств та забезпечать підвищення їхньої конкурентоспроможності на ринку.

Спільне виробництво та кооперація не тільки сприяють стабільності окремих господарств або секторів на ринку, а також стимулюють достатню конкуренцію між дрібними та великими господарствами. Такий внутрішній конкурентний тиск стимулює підвищення рівня виробництва, покращення якості продукції та пошук інноваційних рішень. В результаті споживачі отримують ширший вибір товарів та послуг за більш доступними цінами, а фермерські господарства розвиваються та пристосовуються до змінних умов ринку, що забезпечує сталий розвиток аграрного сектора.

У зерновому підкомплексі сільського господарства найбільше відчувається необхідність у формуванні кооперативів. Однією з основних проблем в даному випадку є недостатня кількість зерносховищ, а також відсутність належної інфраструктури для первинної обробки, зберігання та транспортування зерна. Доцільність створення кооперативів для вирішення існуючих питань підкреслюється формуванням значних обсягів виробництва зернових та зернобобових культур фермерськими господарствами за наявності зазначених вище проблемам фінансового характеру. «Створення зернових кооперативів може значно полегшити обробку, зберігання та транспортування зернових, а також покращити загальний стан інфраструктури у цій сфері. Крім того, важливо зазначити, що більшість

фермерських господарств, особливо малих, часто фізично не можуть забезпечити належну матеріально-технічну базу для здійснення діяльності. За таких умов, саме завдяки спільному використанню сільськогосподарської техніки та обладнання, можна досягти необхідного рівня технологічної оснащеності виробництва» [2]. Подальший розвиток та поширення кооперації в напрямі використання сільськогосподарської техніки можуть значно підвищити ефективність діяльності фермерських господарств. Вагомим аспектом в даному процесі є збереження безприбуткового статусу кооперативних утворень, з метою уникнення можливого конфлікту інтересів між їхніми членами. Даний статус сприяє створенню більш конкурентоздатного сільськогосподарського сектору шляхом спільного розвитку та поділу ресурсів.

Успішний розвиток фермерських господарств можливий лише на основі ефективних інвестиційних проєктів і рішень. Процес розробки інвестиційної політики фермерського господарства передбачає визначення форми реалізації інвестиційної стратегії за найважливішими її аспектами та етапами у межах року. Кожний рік є окремим етапом інвестиційної стратегії фермерського господарства, а тому, річний план інвестицій формує його складову [32, 41].

У річних планах фермерських господарств уточнюються та обґрунтовуються заходи з управління ефективністю інвестицій [17]:

1. Оцінюється відповідність доходів господарства їх обсягам, які передбачені у конкретному інвестиційному проєкті та за умови необхідності плануються оптимізаційні заходи. Також визначається відповідність включеного до плану проєкту загальному напрямку розвитку фермерського господарства, поглибленню спеціалізації та підвищенню ефективності його господарської діяльності;

2. Відслідковуються резерви підвищення рівня ефективності інвестиційних вкладень у проєкт за рахунок економії скорочення поточних витрат на одиницю продукції;

3. Перевіряється, чи відповідає інвестиційний проєкт, який реалізуються, існуючим тенденціям кон'юнктури ринків продовольства та інвестиційних ресурсів, умовам державної підтримки проєктів, ситуаціям на ринку інвестицій щодо ставок відсотків, покладених в основу розрахунків, а також рівням ефективності аналогічних проєктів;

4. Досліджуються можливості зменшення ризиків проєктів, які реалізуються фермерським господарством за рахунок: укладання додаткових угод на закупівлю обладнання і реалізацію продукції; страхування проєктів; диверсифікації портфеля інвестиційних ресурсів з метою створення можливості для швидкого реінвестування засобів виробництва; диверсифікація сільськогосподарської діяльності з метою компенсації недоодержаних доходів за окремими галузями додатковими доходами з інших галузей;

5. Відслідковуються обсяги накопичення капіталу фермерами за рахунок інвестиційної діяльності, що характеризує її ефективність.

Отже, досягненню сталого розвитку фермерських господарств наступні заходи:

- впровадження інноваційних технологій виробництва аграрної продукції;
- розширення ринку збуту продукції, зокрема за кордон;
- реалізація інвестиційних проєктів спрямованих на закупівлю сільськогосподарської техніки та інших засобів;
- створення кооперативів та інших об'єднань фермерських господарств;
- направлення частини інвестицій на розширення технологічної та виробничої інфраструктури;
- формування дотацій на впровадження інноваційних рішень у аграрному виробництві, виробництво екологічно чистої продукції та її переробки на місцях;

– нарощення обсягів прямого інвестування фермерських господарств шляхом пільгового кредитування.

Підсумовуючи все вище викладене, до основних заходів активізації розвитку фермерських господарств доцільно віднести (рис 3.2.):

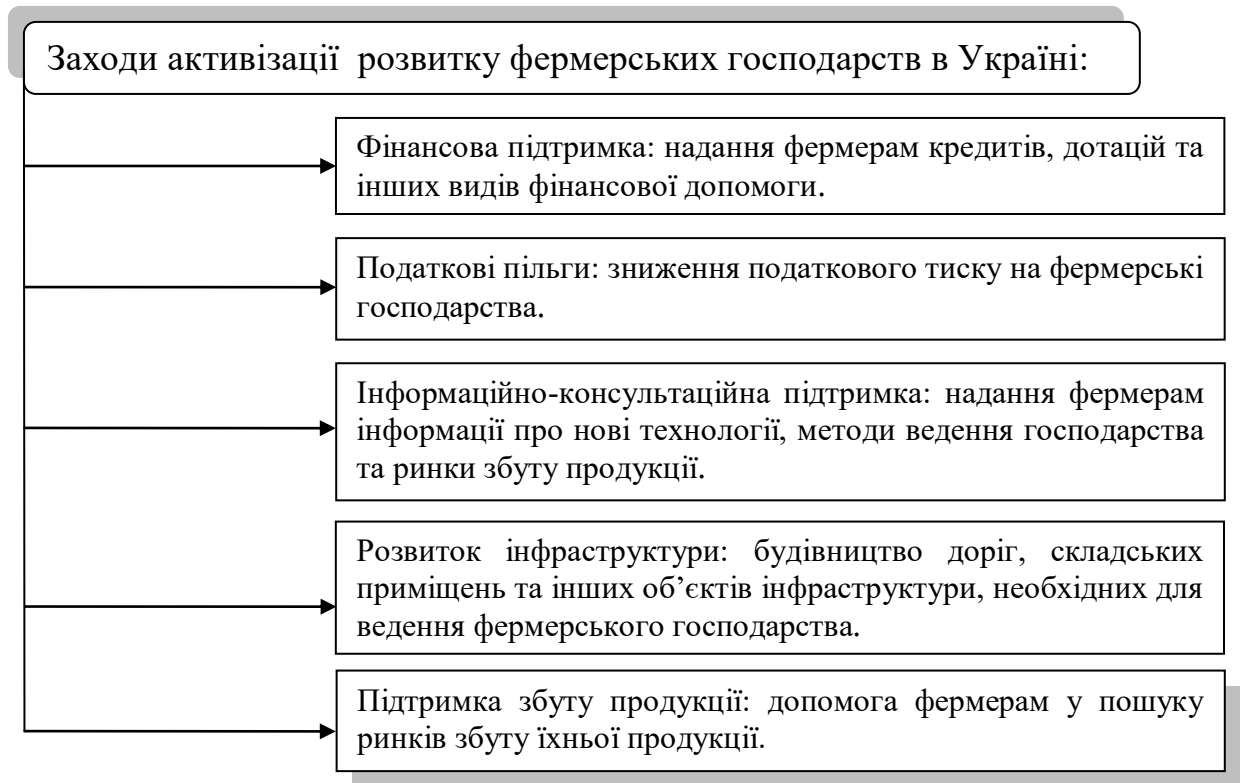

Рис. 3.2. Заходи активізації розвитку фермерських господарств в Україні

Джерело: сформовано автором на основі власних узагальнень.

Зарубіжний досвід та вітчизняна практика підтверджують, що незалежно від форми господарювання економічно стійкими є ті суб'єкти, які забезпечують замкнутий виробничий цикл у форматі «виробництво-переробка-реалізація продукції». Отже, стратегічними пріоритетами подальшого розвитку фермерських господарств мають стати заходи, які обумовлюють стимулювання розширення реалізації та пропагування переробки сільськогосподарської продукції, розвитку кооперації та інтеграції у сфері виробництва, включення до агропродовольчих ланцюгів сімейних фермер, посилення ролі фермерських господарств в розвитку сільських територій та інші.

ВИСНОВКИ

Фермерські господарства є важливою складовою агропромислового комплексу України. Вони відіграють значну роль у виробництві сільськогосподарської продукції, забезпечують робочі місця та сприяють розвитку сільської місцевості. Незважаючи на всі існуючі проблеми, українські фермери продовжують працювати та забезпечувати країну продовольством. Їх стійкість та самовідданість є зразком для наслідування.

Становлення та розвиток фермерських господарств в Україні пройшло кілька складних етапів та було досить динамічним в окремі періоди. Якщо у 1990 році в Україні було лише 82 фермерських господарства, які обробляли площу в 2 тис. га., то у 2023 році їх кількість становила 49567 одиниць. На даний час фермерські господарства займають третє місце у сукупності зареєстрованих підприємств – 5 %.

За даними статистичних досліджень в Україні переважають дрібні та середні за розміром землекористування фермерські господарства. Зокрема частка фермерських господарств площа яких не перевищує 100 га становить 68,9% від загальної їх кількості. Середня площа одного фермерського господарства майже в двічі перевищує переважаючу площу та становить 187 га.

Динаміка виробництва валової продукції фермерськими господарствами України мала скачкоподібну тенденцію, яка характеризувалася зниженням у 2022 році у зв'язку з воєнним станом. У 2023 році фермерським господарствам дещо вдалося наростити обсяг виробництва валової продукції, проте він все ще значно нижчий рівня довоєнного 2021 року. Вартість валової продукції рослинництва впродовж досліджуваного періоду зменшилася з 170 млрд грн. у 2021 році до 112 млрд грн. у 2022 році, а у 2023 році дещо зросла до 140 млрд грн. Вартість валової

продукції тваринництва у 2021 та 2023 роках становила 7 млрд грн., а на початку воєнного стану у 2022 році – 6 млрд грн.

Загалом зниження рівня виробництва валової продукції рослинництва фермерськими господарствами України у 2021-2023 роках спричинене зменшенням вартості валової продукції зернових та зернобобових з 87702 до 59847 млн грн., або на 31,8%. В свою чергу динамічні зміни зернових та зернобобових прямо пов'язані з змінами вартості ярої та озимої пшениці. Одночасно спостерігалось динамічне зростання вартості вирощеної гречки впродовж 2021-2023 років майже у 3 рази, що свідчить про оперативне реагування фермерських господарств на нові ніші на ринку. Найбільш динамічним зростанням серед технічних культур відзначилась вартість цукрового буряка – на 76,5%. Спостерігалось також зростання вартості ріпаку в динаміці на 39,0% та вартості сої на 38,5%. Причиною зростання вартості зазначених технічних культур є те, що в умовах сьогодення фермерські господарства орієнтуються на вирощування високоліквідних культур, які користуються вищим попитом та мають високий експортний потенціал. Для овочевих культур характерним було зменшення вартості у 2022 році порівняно з 2021 роком на 60,4%, а у 2023 році зростання на 171,3% в зв'язку з переорієнтацією фермерських господарств західних областей України на потреби ринку.

Динаміки посівних площ сільськогосподарських культур фермерських господарств України у 2022 році порівняно з 2021 роком має тенденцію до зменшення по всіх основних видах продукції, крім гречки, сої та ріпаку. У 2023 році порівняно з 2022 роком спостерігалось хоч і менш інтенсивне, але подальше зменшення посівних площ зернових та зернобобових, крім вівса, гречки, проса та зернобобових. Також спостерігалось нарощення посівних площ овочів на 81,6%, однак довоєнного рівня посівних площ овочів не було досягнуто. Практично пропорційно зміні посівних площ змінилися і обсяги валових зборів у 2021 році порівняно з 2022 роком. У 2023 році порівняно з 2022 роком спостерігалось збільшення валових зборів практично по всіх

культурах незважаючи на зменшення посівних площ окремих з них. Це свідчить про підвищення технологічної ефективності фермерських господарств України.

У фермерських господарствах України урожайність практично всіх видів культур зменшилася у 2022 році порівняно з 2021 роком, а у 2023 році порівняно з 2022 роком навпаки зросла, що пов'язано із використанням кращих гібридів і технологій. В розрізі видів продукції найбільше зростання урожайності спостерігалось по таких культурах, як пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, соняшник, овочі. Вирощування сільськогосподарських тварин усіх видів у фермерських господарствах України у 2022 році зменшилося порівняно з 2021 роком на 12,4 тис. т. або 10,5%, а у 2023 році порівняно з 2022 роком збільшилося на 8,1 тис. т. або 7,6%.

Упродовж аналізованого періоду обсяг чистої виручки від реалізації сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшився з 85562 млн. грн. до 50950 млн. грн. або на 40,5%. У зв'язку з налагодженням нових каналів реалізації та відновленням можливості щодо експорту продукції у 2023 році кількість реалізованої сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами динамічно збільшилася порівняно з 2022 роком до 62696 млн. грн. або на 23,1%. Разом з тим, сума прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції отримана малими фермерськими господарствами у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшилася на 55,3%, а у 2023 році ще на 5,8%. Одночасно в даний час спостерігалось збільшення отриманого прибутку в галузі тваринництва на 100,6%.

Рентабельність сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств мала стійкий характер до зниження впродовж досліджуваного періоду. У 2022 році порівняно з 2021 роком вона зменшилася з 57% до 37,5% або на 19,5 відсоткових пункти. У 2023 році продовжилося подальше зменшення рентабельності сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств, зокрема з 37,5% у 2022 році до 26,4% у 2023 році.

Позитивним було збільшення рентабельності продукції тваринництва у динаміці на 4,5 відсоткових пункти, а саме з 12,9% у 2022 році до 17,4% у 2023 році.

В умовах економічної кризи в Україні діяльність фермерських господарств має нестабільний та, часто, не довгостроковий характер. Існуючий рівень фінансового забезпечення більшості фермерських господарств не дає можливості застосовувати інноваційний потенціал в процесі виробництва. Для подальшого розвитку фермерських господарств та забезпечення їх позитивного впливу на повоєнне відновлення сільських територій, необхідно сформувати сприятливе конкурентне середовище, ефективну економічну та фінансову системи, розробити стабільну нормативно-правову базу, нові програми підтримки даних господарств на державному рівні, забезпечити розвиток агрострахування, формування системи пільг у сфері кредитування та оподаткування.

Держава та міжнародні організації надають значну допомогу фермерам України. Завдяки цій допомозі фермерським господарствам мають можливість продовжувати свою роботу та вносити свій вклад у забезпечення продовольчої безпеки країни. Важливо також зазначити, що воєнний стан створив й нові можливості для розвитку фермерських господарств в Україні. Зокрема, з'явилися нові ринки для збуту продукції в країнах ЄС, вихід на які потрібно забезпечити спільними зусиллями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонс С. Е. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 5. С. 17–28.
2. Беженар І. М., Грищенко О. Ю. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 9. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14>.
3. Білоног А. І. Задача та нейромережна модель оптимізації структури посівних площ фермерського господарства. *Енергетика і автоматика*. 2022. № 1. С. 23–36.
4. Бойко Л. О. Виклики та проблеми фермерських господарств у період невизначеності. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2024. №11. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-11-04-02>.
5. Бородіна О. Сільське господарство України в умовах воєнного стану: уроки для суспільства і політиків. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288>
6. Виборна В. Д. Удосконалення інструментів державної підтримки розвитку фермерських господарств, як складової соціального капіталу сільських територій. *Економіка та управління АПК*. 2022. № 1. С. 109–119.
7. Газуда М. В., Волощук Н. Ю. Регіональний розвиток сфери малого підприємництва. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 254 с.
8. Гуменюк М. М., Неміш Д. В. Оцінка ефективності функціонування малого аграрного підприємництва в сучасних умовах. *Подільський вісник: сільське господарство, техніка, економіка*. 2022. № 36. С. 53–59.
9. Гуменюк М. М., Неміш Д. В. Роль малого аграрного підприємництва у розвитку сільських територій. *Науковий вісник*

Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2021. Випуск 43. С. 38–43.

10. Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Забезпечення сталого розвитку малих фермерських господарств в умовах воєнного стану. *Вісник аграрної науки. 2024. №10. С.76–83.*

11. Деякі питання надання грантів бізнесу Постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. №738. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#n200>.

12. Дорогань-Писаренко Л., Беркало М. Стан та перспективи використання посівних площ у виробництві: дослідження фермерських господарств. *Цифрова економіка та економічна безпека. 2024. Т. 13. №4. С. 40–47.*

13. Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06. 2003 р. № 973 – IV зі змінами та доповненнями URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

14. Заячук М. Д. Класифікація фермерських господарств Херсонської області. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки. 2017. Вип. 7. С. 50–55.*

15. Іванів С. І., Драбчук Н. Ю. Впровадження сільського зеленого туризму у фермерських господарствах як один із напрямків ефективного використання їх ресурсного потенціалу. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. 2020. Вип. 16(2). С. 210–220.*

16. Ільченко Т., Застрожнікова І. Роль аграрного підприємництва у розвитку територіальних громад. *Економіка та суспільство. 2022. Вип. 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-21>.*

17. Кропивко М. Ф., Кісіль М. І. Теоретичні засади і методичні підходи до формування стратегії управління ефективністю інвестицій фермерського господарства. *Економіка АПК. 2021. № 1. С. 6–14.*

18. Левчук К. І. Розвиток фермерських господарств в Україні в 90-і роки ХХ ст. (історичний аспект). *Агросвіт. 2023. № 5–6. С. 3–9.*

19. Лопатинський Ю.М., Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Розвиток малого аграрного підприємництва в умовах інституційних змін: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024, 184 с.
20. Лопатинський Ю. М., Кобеля З. І., Галицький А. Е. Структурно-функціональні засади розвитку підприємництва на сільських територіях. *Економіка АПК*. 2021. № 12. С. 65–73.
21. Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтowa К., Морозова А. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та реалізації перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*. 2023. Т 16. № 1-2. С. 9–22.
22. Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г. (ред.), Малік М.Й. та ін. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.
23. Малік М. Й., Забуранна Л. І. Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України. *Економіка АПК*. 2015. № 8. С. 5–14
24. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Шеленко Д. І., Дюк А. А., Морозова А. М. Фермерські господарства як чинник розвитку сільських територій. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 8. № 2. С. 199–206
25. Мамчур В., Ірклієнко І. Економічні оцінки впливу Covid-19 на розвиток фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2020. №6. С. 68–80.
26. Мельник Л. Ю. Земельні угіддя фермерських господарств. *Агросвіт*. 2018. №12. С. 2–7.
27. Назаренко О. В. Інформаційне забезпечення та формування фінансової звітності фермерськими господарствами в контексті міжнародних стандартів. *Агросвіт*. 2022. № 11–12. С. 12–20.
28. Нікітченко С. О., Степура Л. О., Федорук Ю. В. Економічні засади несільськогосподарської діяльності фермерських господарств України. *Продовольчі ресурси*. 2022. № 18. С. 248–256.

29. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019, 212 с.

30. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL : <https://minagro.gov.ua/>

31. Пархоменко Л., Фротер О. Аграрні проблеми та розвиток фермерства в українській економічній думці. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 34. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-94>.

32. Півторак В., Юрій Т., Дендебера О. Проблеми та перспективи підвищення інноваційно-інвестиційної активності малого аграрного підприємництва. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 67. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-74>

33. Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с.

34. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2022-%D0%BF#Text>

35. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 664-р від 13.09.2017 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80>.

36. Розвиток та регулювання підприємницької діяльності господарських формувань на селі: теоретико-методичний аспект / за ред. М.Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 192 с

37. Розвиток фермерських господарств у сучасних умовах функціонування аграрного сектору економіки України: колективна

монографія; за редакцією О. Шпикуляка та М. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 160 с.

38. Савка М. В., Баланюк І. Ф. Організаційно-економічні засади розвитку фермерських господарств в умовах трансформування аграрного сектору: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 212 с

39. Свиноус І. В., Гаврик О. Ю., Биба В. А. Теоретико-методичні засади створення та функціонування фермерських господарств. *Інноваційна економіка*. 2020. № 1-2. С. 65–72.

40. Спаський Г. В. Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття. *Економіка АПК*. 2017. №3. С. 50–57.

41. Трішин Ф. А., Ніколюк О. В. Організаційна спроможність фермерських господарств до цифрових інновацій у післявоєнний період. *Економіка харчової промисловості*. 2022. Т. 14. Вип. 3. С. 58–64.

42. Фурман І., Дмитрик В. Державне регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 63. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-25>.

43. Шеленко Д., Дюк А., Мацола М. Державне регулювання розвитку аграрного підприємництва в умовах системних без пекових викликів. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 56. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-67>

44. Шпикуляк О. Г., Пугачов М. І., Грищенко О. Ю., Ксенофонтова К. Ю. Економічні тенденції розвитку аграрного підприємництва в сучасних умовах: аспекти воєнного часу. *Modern Economics*. 2023. № 41. С. 170–178.

45. Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. 405 с.

46. Яців І. Б., Соловей Ю. І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах: монографія. Львів: АТБ «НВК», 2019. 182 с.

47. Czekaj M., Adamsone-Fiskovica A., Tyran E., Kilis E. Small farms' resilience strategies to face economic, social, and environmental disturbances in selected regions in Poland and Latvia. *Global Food Security*. 2020. Vol. 26. article number 100416.

48. Dhillon R., Moncur Q. Small-scale farming: A review of challenges and potential opportunities offered by technological advancements. *Sustainability*. 2023. Vol. 21. article number 15478.

49. Gamage A., Gangahagedara R., Gamage J., Jayasinghe N., Kodikara N., Suraweera P., Merah O. Role of organic farming for achieving sustainability in agriculture. *Farming System*. 2023. No. 1. article number 100005.

50. Humeniuk M., Nemish D. Farms in the post-war reconstruction of rural areas on the basis of sustainable development. *Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective: scientific monograph*. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2025. P. 83–111.

51. Khodakivska O., Pugachov M., Pugachov V., Mamchur V., Yurchenko I. Farm size and technology implementation: A comparison between Canada and Ukraine. *Scientific Horizons*. 2022. Vol. 25. No. 7. P. 74–81.

52. Kraus N., Kraus K., Manzhura O. Farming and agricultural enterprises in the context of implementing the strategic goals of European integration and digitalization of the Ukrainian economy. *European scientific journal of Economic and Financial innovation*. 2023. Vol. 12. No. 2. P. 46–64.

53. Lopatynskyi Yu., Humeniuk M., Shpykuliak O., Shelenko D., Nemish D. Organisational and economic adaptation of small agricultural enterprises to institutional changes in wartime conditions. *Ekonomika APK*. 2025. Vol. 32. No. 1. P. 10–19.

54. Lopatynskyi Yu., Shpykuliak O., Kyfyak V., Shelenko D., Diuk A. Socio-economic role and institutional capacity of family farms in the implementation of the sustainable development goals. *Ekonomika APK*. 2023. Vol. 30. No. 3. P. 18–28.

55. Lowder S., Sánchez M., Bertini R. Which farms feed the world and has farmland become more concentrated? *World Dev.* 2021. Vol. 142. article number 105455.
56. Malik M., Mamchur V. Socio-economic orientation of family farms in entrepreneurial activity. *Ekonomika APK.* 2020. Vol. 27. No. 9. P. 30–41.
57. Malik M., Kravchenko S., Diuk A., Malik L., Nechyporenko M. Development of micro-entrepreneurs in agriculture in wartime conditions. *Ekonomika APK.* 2023. Vol. 30. No. 2. P. 10–23.
58. Marinello F., Zou X., Liu Z., Zhu X., Zhang W., Qian Y., Li Y., Karunathilake E., Le A.T., Heo S., Chung Y.S., Mansoor S. The path to smart farming: innovations and opportunities in precision agriculture. *Agriculture.* 2023. No. 13. P. 1593.
59. Yakubiv V., Yakubiv R., Maksymiv Y., Hryhoruk I., Popadynets N., Iwaszczuk N. Assessment of efficiency of agricultural enterprise management: methods and trend analysis. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.* 2020. Vol. 7. No. 3. P. 19–26.
60. Yatsiv I., Cherevko H. (2022). Economic and social consequences of the concentration of production in agricultural enterprises in Ukraine. *Folia Oeconomica Stetinensia.* 2022. Vol. 22. No. 2. P. 224–245.